

STADENSCHEDA

kleurdestad.nl

Creatieve Culturele Verstedelijking

‘Creatieve culturele verstedelijking’

*Een onderzoek naar
ruimtelijk-economische structuurversterking
binnen de bebouwingscontouren
van de stad Enschede*

“What is the city but the people?” – William Shakespeare

**Enschede
Mei 2006
J. de Jong**

Colofon

Titel rapport: Creatieve culturele verstedelijking

Status: Definitief

Versie: 1.0

Omvang: 66 pagina's (exclusief bijlagen)

Datum: 24-5-2006

Auteur: J. de Jong

Studentnummer: 0005363

Emailadres: jdejong_12@hotmail.com

Opleidingsinstituut: Universiteit Twente

Faculteit: Construerende Technische Wetenschappen (CTW)

Opleiding: Civiele Techniek

Richting: Bouwprocesmanagement

Adres: Postbus 217, 7500 AE Enschede

Site: www.cit.utwente.nl

Afstudeercommissie: Prof.dr. G.P.M.R. Dewulf
Dr. ir. R.S. de Graaf

In opdracht van:

Gemeente **Enschede**

Vestiging: Stadskantoor

Afdeling: Stedelijke ontwikkeling en Beheer

Adres: Hengelsestraat 51

Postbus 173, 7500 AD Enschede

Externe begeleider: ir. Y.G. Grimm

Emailadres: y.grimm@enschede.nl

Voorwoord

In het kader van de afronding van mijn opleiding Civiele Techniek aan de Universiteit Twente heb ik deze scriptie geschreven. Dit rapport is het resultaat van een onderzoek naar ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van de stad Enschede, die ik bij de Gemeente Enschede heb uitgevoerd. Nu dit rapport en dus het onderzoek is afgerond, kan ik terugkijken op een leuke maar bovenal leerzame tijd. Deze ervaring heb ik te danken aan een aantal personen. Daarom wil ik graag van deze gelegenheid gebruik maken om een aantal mensen te bedanken voor hun bijdrage aan mijn rapport.

Mijn dank gaat op de eerste plaats uit naar mijn afstudeercommissie. Ypkje, hartelijk bedankt voor de mogelijkheid die je me hebt geboden om mijn afstudeeronderzoek bij de Gemeente Enschede uit te voeren. Tevens wil ik je bedanken voor de begeleiding en het feit dat ik naast mijn afstudeeronderzoek nog werd betrokken in andere activiteiten, zoals de rode contouren discussie. Geert en Robin, bedankt voor jullie goede aanwijzingen en opbouwende kritiek. Jullie hebben mij enorm geholpen om tot dit resultaat te komen. Ook gaat mijn dank uit naar Frank van Oort, die mij tijdens het onderzoek van de nodige feedback heeft voorzien.

Ten tweede gaat mijn dank uit naar alle collega's van Ruimtelijk Beleid van de Gemeente Enschede, die ervoor gezorgd hebben dat ik het gedurende mijn afstudeerperiode naar mijn zin heb gehad. Niet alleen kon ik bij hen terecht voor inhoudelijke feedback voor mijn onderzoek, ook een moment van ontspanning was geen uitzondering. Bedankt!

Ten derde gaat mijn dank uit naar alle personen die tijd hebben vrij gemaakt om mij te woord te staan en mij van informatie hebben willen voorzien, in het bijzonder de geïnterviewden. Van alle gesprekken heb ik veel geleerd.

Tenslotte, en zeker niet op de laatste plaats, zijn er nog vrienden, familie en andere naasten die hun steentje hebben bijgedragen aan mijn onderzoek. Hun belangstelling en medeleven gedurende het afstuderen hebben mij enorm gesteund. Pap en mam, zonder jullie steun was ik nooit zover gekomen. Roseline, bedankt voor al je liefde en morele steun. Op de moeilijke momenten heb je mij er doorheen gesleept.

Enschede, 24 mei 2006

Jurriën de Jong

Samenvatting

“Cultuur geeft steden nieuw elan. Cultuur vormt de beslissende factor in de aantrekkelijkheid van een stad. Juist in de vrijetijdsvoorzieningen kan de economie van steden een flinke impuls krijgen, mits die vrijetijdseconomie aansluit bij de lokale tradities en levensstijlen (de eigen identiteit).” Dit zijn conclusies van een onderzoek in opdracht van de gemeente Enschede naar de mogelijkheden om economische groei en stadsuitbreiding te ontkoppelen.

Mensen zoeken in hun drukke dagelijks bestaan steeds meer naar rust en ontspanning. Deze ontspanning wordt gezocht in bijvoorbeeld cultuurhistorie, culturele evenementen en sensaties. Steden gaan steeds meer met elkaar concurreren om bedrijven, bewoners en toeristen binnen hun grenzen te krijgen. De hedendaagse concurrentie speelt zich vooral af op het vlak van aantrekkelijkheid. In het vestigingsgedrag van huishoudens, maar ook van bedrijven speelt de aantrekkelijkheid van de leefomgeving een maatgevende rol. Naast factoren als bereikbaarheid en veiligheid blijkt een ruim en hoogwaardig aanbod van vrijetijdsvoorzieningen daarin essentieel.

Iedere stad bestaat uit een unieke combinatie van fysieke (gebouwen, openbare ruimte), sociale (demografische factoren), economische (ondernemerschap, functies) en culturele (identiteit, reputatie) kwaliteiten. Deze combinatie geeft steden een eigen identiteit én bepaalt de aantrekkelijkheid van de stad.

In opdracht van de gemeente Enschede is onderzoek gedaan naar het verband tussen economische vitaliteit (ruimtelijk-economische structuurversterking) en de groei van het stedelijk ruimtegebruik. Eén van de kernkwaliteiten van Enschede is de hoge kwaliteit van het landschap in en direct om de stad. Wanneer economische vitaliteit jaar in jaar uit vraagt om nieuwe stadsuitbreidingen, wordt sluipenderwijs een kernkwaliteit ingeleverd. En dat terwijl het behouden en versterken van de kernkwaliteiten doel is van de Ruimtelijke Ontwikkelingsvisie van de gemeente Enschede én de hoge kwaliteit van het landschap ook de aantrekkingskracht van de stad bepaalt.

De kernkwaliteit van het landschap staat dus onder druk, mede dankzij de aanname dat economische groei niet zonder stedelijke groei gerealiseerd kan worden. Vandaar de vraag of die aanname wel juist is en of het ook anders kan? De gemeente Enschede vraagt zich af op welke wijze een vitale economie binnen het bestaande stedelijk gebied gerealiseerd kan worden. Dit onderzoek tracht de mogelijkheden daarvoor in kaart te brengen.

Het onderzoek is uitgevoerd door middel van de strategie van bureauonderzoek. Voornamelijk is gebruik gemaakt van bestaande literatuur en secundair materiaal. Dit vanwege de tijd die beschikbaar was voor dit onderzoek.

Allereerst is de relatie tussen economie en ruimtelijke groei onderzocht, waarmee duidelijkheid is verkregen over wat wordt verstaan onder het begrip ruimtelijk-economische structuurversterking. Door middel van wetenschappelijke literatuur, response van e-mails en een aantal interviews met beleidsadviseurs van vier Nederlandse steden is het volgende beeld ontstaan. De moderne literatuur over economie en ruimte onderkent een drietal stromingen, die niet los van elkaar kunnen worden gezien. Dit zijn de “klassieke” behavior-economie, de kenniseconomie en de vrijetijdseconomie. Deze stromingen kennen heel verschillende prestatie-indicatoren, zie tabel 2 op pagina 33 en 34. De vrijetijdseconomie is in opkomst en vraagt een hoge mate van ruimtelijke kwaliteit. De kwaliteit van de woonomgeving is bepalend voor de aantrekkelijkheid van de stad. De mogelijkheden voor ontspanning dragen niet alleen bij aan de bevrediging van de behoefte, maar tevens aan de behoefte aan variatie in het dagelijkse bestaan en de dagelijkse leefomgeving. Vrijetijdsbesteding omvat besteding van vrije tijd buitenhuis, zowel in steden als in het omringende landschap of water.

Conclusie van het onderzoek naar deze drie stromingen is, dat bij ruimtelijk-economische structuurversterking niet alleen naar de functie werken moet worden gekeken, maar ook naar de functies wonen en recreëren. Één dan vooral de samenhang tussen de functies. Een stad in de 21e eeuw moet een plaats zijn waar consumptie, ervaringen, levensstijlen en entertainment bij elkaar komen en convergeren,

waar leven, werken, leren en spelen in elkaar overlopen en waar deze activiteiten geïntegreerd zijn in het dagelijks bestaan. De “klassieke” benadering van het werken in klassieke bedrijven op klassieke bedrijventerreinen biedt niet langer soelaas. Om de kernkwaliteiten van de stad te versterken, dient het beleid integraal wordt gericht op de unieke combinatie van fysieke, sociale, economische en culturele kwaliteiten. De samenhang bepaalt immers het eigen karakter en dus de aantrekkelijkheid van de stad.

Een groot deel van de prestatie-indicatoren van de drie ruimtelijk-economische stromingen kan slechts indirect beïnvloed worden door een gemeente. Er is sprake van een zekere machteloosheid van beleid, omdat indicatoren ook onderling op elkaar inwerken (een multiplier-effect). Om de gemeente Enschede een toekomstbeeld te bieden voor de gewenste economische vitaliteit (structuurversterking) is gekeken naar de speerpunten en ambities van de stad Enschede. Hieruit blijkt dat Enschede zich wil profileren op het gebied van cultuur. Recente culturele projecten zijn het Muziekkwartier en het cultuurcluster in Roombeek.

Drie Europese voorbeelden zijn onderzocht met cultuur als beoogde economische motor binnen bestaand stedelijk gebied. Deze voorbeelden zijn Bilbao, Dublin en Salford-Manchester. In alle drie de voorbeelden blijken culturele vrijetijdsvoorzieningen een nieuw elan aan de stad te geven en investeringen in cultuur te renderen door de vastgoedontwikkeling rond deze culturele gebieden. Steden die in de slop zijn geraakt, kunnen door zulke maatregelen helemaal opbloeien. De culturele voorzieningen zorgen voor een nieuw imago (identiteit en verbeelding), nieuwe werkgelegenheid, marketing van de stad en regio én de ontwikkeling van toerisme in de stad. Lokale betrokkenheid en draagvlak is essentieel voor succes. De meest succesvolle projecten zijn die waar het initiatief van onderaf kwam en vervolgens door hogere overheden werd ondersteund. De overheid in een faciliterende rol; het mogelijk maken door het loslaten van regels.

Economische vitaliteit (structuurversterking) door middel van cultuur kan meetbaar worden gemaakt of aangetoond worden door de volgende prestatie-indicatoren: groei van het aantal banen, daling van het werkloosheidspercentage, groei van het aantal bezoekers (toeristen), groei van het aantal hotels en stijging van de trots van bewoners van stad en regio. De bovengenoemde Europese voorbeelden tonen aan dat in die samenhang verbluffende resultaten bereikt kunnen worden als je als stad je nek durft uit te steken.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	9
1.1	Aanleiding.....	9
1.2	Opbouw.....	10
2	Onderzoeksopzet	12
2.1	Inleiding.....	12
2.2	Projectkader	12
2.3	Doelstelling.....	13
2.4	Onderzoeksmodel.....	13
2.5	Vraagstelling	14
2.6	Afbakening	15
2.7	Begripsbepaling	16
2.8	Onderzoeksstrategie.....	16
3	Relatie Ruimte met Economie	18
3.1	Inleiding.....	18
3.2	Ruimtelijk perspectief – Locatietheorieën	18
3.2.1	Klassieke locatietheorie.....	18
3.2.2	Neoklassieke locatietheorie.....	19
3.2.3	Behaviorale locatietheorie.....	19
3.2.4	Strategisch ruimtelijke gedragsbenaderingen	20
3.3	Economisch perspectief - Regionale groeitheorieën	21
3.3.1	Klassieke & Neoklassieke regionale groeitheorie	21
3.3.2	Exportbasistheorie en Keynesiaanse regionale groeitheorie	21
3.3.3	Cumulatieve causatie en groeipooltheorie	21
3.3.4	Endogene of ‘nieuwe’ groeitheorie.....	22
3.3.5	Evolutionaire benadering	23
3.3.6	Andere impulsen.....	24
3.4	Ruimtelijk-economisch perspectief.....	25
3.4.1	Creativiteit	25
3.4.2	Kenniseconomie	26
3.4.3	Vrijtijdseconomie	27
3.5	Perspectief van beleidsmakers	29
3.6	Conclusie.....	30
4	Prestatie-Indicatoren	33
4.1	Inleiding.....	33
4.2	Literaire Indicatoren RESV.....	33
4.3	Conclusie.....	36
5	Enschede.....	37
5.1	Inleiding.....	37
5.2	Kernkwaliteiten	37
5.3	Ambitie en speerpunten	38
5.4	Reflectie Enschede.....	39
5.5	Conclusie.....	39
6	Stedelijke Ontwikkeling door Cultuur.....	40
6.1	Inleiding.....	40
6.2	Cultuur en Stedelijke Vernieuwing.....	40
6.3	Keuze culturele voorbeelden	41
6.4	Bilbao.....	42
6.4.1	Achtergrond	42
6.4.2	Stedelijke vernieuwing	43
6.4.3	Het Guggenheim Museum	44
6.4.4	Financiering	45
6.4.5	Ruimtelijk-economisch effect	46

6.5	Dublin	47
6.5.1	Achtergrond	47
6.5.2	Stedelijke vernieuwing Temple Bar.....	48
6.5.3	Financiering	49
6.5.4	Ruimtelijk-economisch effect	50
6.6	Salford-Manchester.....	51
6.6.1	Achtergrond	51
6.6.2	Stedelijke vernieuwing	51
6.6.3	The Lowry	52
6.6.4	Financiering	53
6.6.5	Ruimtelijk-economisch effect	53
6.7	Bevindingen	54
6.8	Conclusie.....	56
7	Conclusie	57
8	Aanbevelingen	59
	Literatuuropgave	61
	Lijst van contactpersonen	66
	Bijlagen	67

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De gemeente Enschede heeft in haar ruimtelijke ontwikkelingsvisie (2001b) aangegeven dat zij de kernkwaliteiten van de stad wil versterken (tweede doelstelling). Dit zijn die kernkwaliteiten die in hun onderlinge samenhang Enschede tot een unieke en aantrekkelijke stad maken. Deze kwaliteiten zijn:

- de groene woon- en leefomgeving: Enschede 'Groene woonstad';
- de werkfunctie in dienstverlenende en kennis-intensieve bedrijvigheid en topinstituten: Enschede 'Moderne werkstad';
- de vele centrumfuncties in de Euregio, onder andere op het gebied van onderwijs, zorg, toerisme en cultuur: Enschede 'Euregionale voorzieningenstad'.

Echter deze doelstelling komt onder druk te staan door enkele ontwikkelingen op het gebied van verstedelijking.

Door de Nota Ruimte wordt de centrale sturing en macht van de overheid (beslissingsbevoegdheid) ten aanzien van ruimtelijke ontwikkeling van Nederland grotendeels overgedragen aan de lagere overheden. Een belangrijk motto in dit beleid is: 'Decentraal wat kan, centraal wat moet'. Hiermee probeert het Rijk ruimtelijke ontwikkelingen te stimuleren. Medeoverheden, maatschappelijke organisaties, burgers en marktpartijen worden nadrukkelijk uitgenodigd mee te denken en mee te doen om te komen tot gebiedsgerichte en breed gedragen regionale en lokale visievorming en beleidsuitvoering. Afwegingen op regionaal niveau worden voortaan aan de samenwerkende gemeenten overgelaten. Dit vanwege de genoemde decentralisatieoperatie, maar ook omdat provincies hebben aangegeven zich te willen beperken tot een kaderstellende rol voor de relatie tussen de regio en de omgeving. Gemeenten lijken dus meer gedwongen, zelf en/of in samenwerking, ruimtelijk-economische plannen te ontwikkelen voor de toekomst. Dit geldt ook voor de gemeente Enschede.

Op het gebied van verstedelijking wil het Rijk zoveel mogelijk bundeling in nationale stedelijke netwerken, economische kerngebieden en hoofdverbindingssassen. Het is de verantwoordelijkheid van provincies en gemeenten om het generieke bundelingsbeleid uit te werken en uit te voeren met het oog op specifieke problemen en uitdagingen. Hierbij hebben provincies en gemeenten de vrijheid bundelingsgebieden naar hun visie te ontwikkelen. Dit betekent dat het bundelingsgebied niet geheel 'rood' hoeft te worden ingericht. Voor steden en dorpen buiten deze bundelingsgebieden geldt dat uitbreiding alleen mag plaatsvinden voor de eigen bevolkingsgroei. In beide gevallen geeft de centrale overheid de mogelijkheid desnoods te bouwen in groene gebieden. Door deze verkregen vrijheid, het eventueel mogen bouwen in groene gebieden, lijken de argumenten bij de ruimtelijke planning van een gebied bepaald te worden door economische motieven. "Drie keer raden waar het eerst gebouwd wordt, in de moeilijke binnenstedelijke gebieden of in de open landschappen binnen de gemeentegrenzen?"

Het beeld "Nederland als één grote stad" is ontstaan. Dit door de kleine afstanden in combinatie met de toenemende verstedelijking en de ruimtelijk-economische ontwikkeling zijn verschillende steden en dorpen in Nederland min of meer aan elkaar gegroeid. In de periode 1970-2002 heeft het stedelijk gebied in Nederland zich aanzienlijk uitgebreid van 8% naar 12,2% (CBS, 2002). De algemene opvatting is dat het aan elkaar vastgroeien van steden en dorpen zal worden versterkt door het bundelingsbeleid van de Nota Ruimte. De Nota Ruimte geeft ook aan, in één van zijn hoofdlijnen, dat de balans tussen groen en verstedelijking behouden en verbeterd dient te worden. Door de hierboven genoemde ruimtelijke ontwikkeling lijkt het 'onbebouwde' buitengebied verloren te gaan. De ervaring is dat deze ontwikkeling een negatieve invloed heeft op het culturele erfgoed, het historische nederzettingenpatroon en het kenmerkende en gevarieerde ruimtelijke beeld. Maar deze ontwikkeling kan ook ongunstig zijn voor het draagvlak voor voorzieningen en de economie van de steden. Een goede balans tussen de functie groen en verstedelijking is van belang vanwege

bijvoorbeeld de bijdrage van 'groen' aan leefbaarheid en volksgezondheid, aan sociale samenhang/integratie in steden, aan economisch vestigingsklimaat in Europese context en aan versterking van de stedelijke functie ter ontlasting van het landelijk gebied.

Daarnaast concurreren steden en regio's met elkaar en dat is in toenemende mate het geval nu de wereld in de greep is van globalisering (Boschma, 2002). Door de verkregen vrijheid in ruimtelijke ordening kunnen steden, stedelijke netwerken of regio's zich nationaal onderscheiden, maar ook op internationaal niveau. En dit moet ook volgens dhr. Schrijnen. "Het regionaal ontwerpen aan Nederland moet gebeuren in internationaal perspectief." Tevens functioneren stedelijke netwerken steeds meer als motor van de economie (NEPROM, 2004). Versterken van het niveau van een stedelijk netwerk of regio wordt dan ook als prioriteit gezien in de (inter)nationale concurrentie. Deze concurrentiestrijd wordt als nevensdoel van de Nota Ruimte gezien.

De nationale concurrentiestrijd gebeurt vaak op basis van zachte criteria als beeldvorming, cultuur en identiteit (Meester, 1999). De identiteit, het onderscheidend vermogen, van de stad, netwerk of regio wordt hierin opgevat als het instrument in de concurrentiestrijd tussen steden, netwerken of regio's onderling. Voor de toekomst is het dus noodzakelijk dat er gewerkt wordt aan specifieke kwaliteiten van de stad, netwerk of regio. Hierbij ligt de aandacht op de kwaliteit van de vestigingsplaats, het woon-, werk- en/of leefmilieu. Als gemeenten erkennen dat het prachtige landschap dient te worden behouden, vanwege de kwaliteiten die het landschap aan de stad, woon-, werk- en/of leefmilieu geven, lijken steden tegen de grenzen van hun groei aan te lopen.

Terugkomend op de economische motieven stelt het kabinet de welvaart van Nederland en de economische groei van het land duidelijk centraal als afwegingskader voor ruimtelijke claims. Voor de Enschedese Gemeenteraad vormt het bevorderen van de maatschappelijke welvaart, nu en in de toekomst, het richtsnoer. Dat is een helder uitgangspunt. Hiermee zijn echter geen uitspraken gedaan over de rol van andere waardecomplexen in het ruimtelijk beleid, zoals natuur, milieu en leefomgeving. Belangrijke vragen zijn bij de gemeente Enschede ontstaan. Gaat ruimtelijke kwaliteit wel samen met economische groei? Zijn stedelijke groei en economische voorspoed onlosmakelijk met elkaar verbonden? Dit zijn voldoende redenen voor onderzoek. (Voor verdere verdieping van het probleem en de noodzaak van dit onderzoek voor de gemeente Enschede zie §2.2.)

1.2 Opbouw

Dit rapport bestaat uit acht hoofdstukken. Elk hoofdstuk wordt begonnen met een leeswijzer en beëindigt, in de laatste paragraaf van ieder hoofdstuk, met een samenvatting van de conclusies van het betreffende hoofdstuk. Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt het onderzoeksopzet beschreven, waarin het projectkader, de doelstelling, het onderzoeksmodel, de vraagstelling, de afbakening, de begripsbepaling en de onderzoeksstrategie worden besproken. Hoofdstuk 3 beschrijft de relatie tussen ruimte en economie. Met deze relatie wordt duidelijk wat wordt verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking. Vanwege de reden dat veel steden ruimtelijk-economische structuurversterking als doel hebben gesteld in hun beleid is het interessant na te gaan met welke prestatie-indicatoren ruimtelijk-economische structuurversterking kan worden aangetoond. Vanuit de literatuur worden deze indicatoren aangegeven in hoofdstuk 4. Vervolgens zal het beeld van ruimtelijk-economische structuurversterking met haar indicatoren gericht worden op het beleid van de stad Enschede. Dit zal gebeuren in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 zal worden gekeken naar andere steden met soortgelijke kenmerken/ontwikkelingen als de stad Enschede, die succesvol zijn gebleken met ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren. Hier komen vragen aan bod als: welke beleidsmaatregelen hebben deze steden gehanteerd, wat was het effect van de maatregelen en met welke indicatoren is het effect van deze beleidsmaatregelen uitgedrukt? Op basis van deze ervaringen zal het rapport worden afgesloten met hoofdstuk 7 en 8, bestaande uit een alomvattende conclusie en de aanbevelingen voor de stad Enschede op het gebied van ruimtelijk-economische structuurversterking. Hierin zullen beleidsmaatregelen geformuleerd worden voor het

behalen van ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede. Tevens worden prestatie-indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking aangereikt, die de gemeente kan gebruiken om het effect van de maatregelen te kunnen meten.

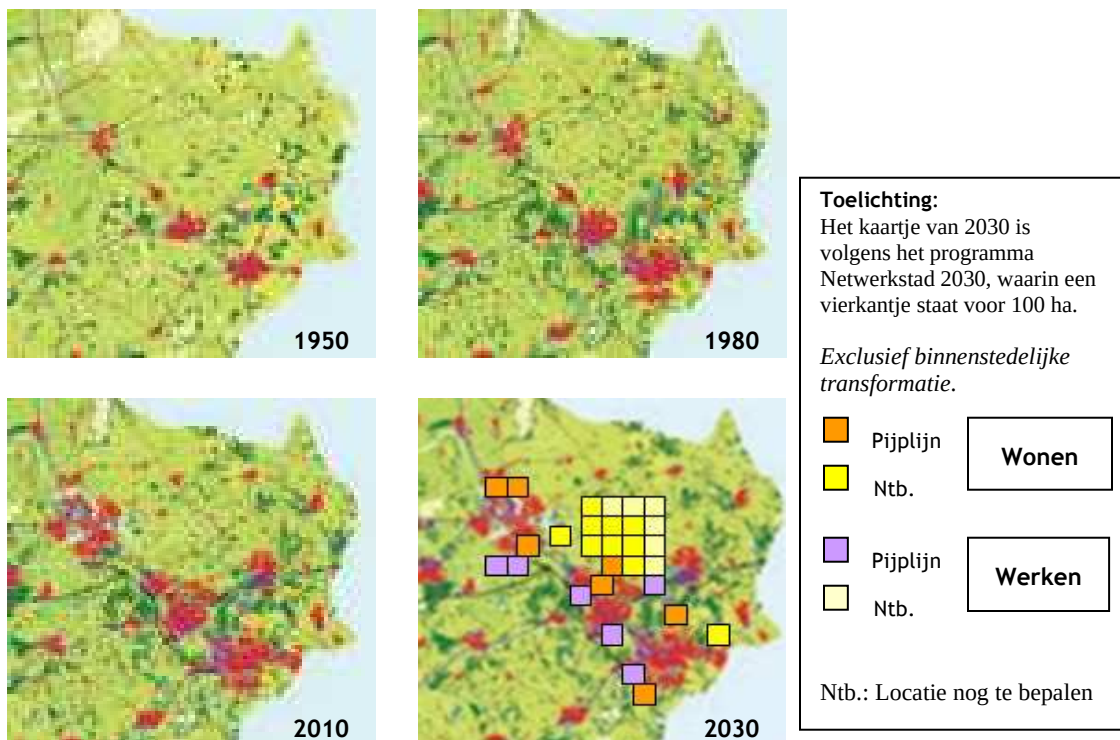
2 Onderzoeksopzet

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het onderzoeksontwerp weergegeven. Na de beschrijving van het projectkader, waarin het probleem en de aanleiding wordt aangegeven, zullen achtereenvolgens de doelstelling, het onderzoeksmodel, de vraagstelling, de afbakening, de begripsbepaling en de onderzoeksstrategie van dit onderzoek aan bod komen.

2.2 Projectkader

Enschede, één van de steden gelegen binnen de regio Twente, wordt gekarakteriseerd door een ligging binnen een waardevol landschap. De regio Twente heeft een grote afwisseling van kleinschalige landschappen. Open structuren met veel groen, bossages, typisch lokale essen en houtwallen kenmerken het gebied. Het licht glooiende landschap wordt doorsneden door een stelsel van beken dat door het gebied meandert. In dit prachtige landschap zijn vele grotere en kleinere landgoederen gelegen. Deze waardevolle omgeving komt echter steeds meer onder druk te staan als gevolg van een gestaag groeiende economie. Stedelijke uitbreidingen aan de stadsranden richting het open landschap tasten de omgeving aan. Decennia lang is de verstedelijking in Twente bepaald door de honger naar hectares bouwgrond voor woningbouw en bedrijfshuisvesting. Zo langzamerhand ontstaat het beeld van de regio Twente als één groot aaneengesloten en volgebouwd gebied. Dit is te zien in de volgende figuur, waarin de versterking van het Twentse landschap in de loop van de tijd is weergegeven.

Figuur 1: Verstedelijking van Twente
Bron: MUST en Gemeente Enschede

Wanneer de regio Twente op dezelfde voet blijft doorbouwen, extrapolatie van de ruimtelijke trends van de afgelopen 50 jaar, raakt Twente meer en meer gevuld met asfalt, steen en blik (zie de

afbeeldingen van 2010 en 2030 in Figuur 1). Over het vollopen van het Twentse landschap, bijvoorbeeld rond de stad Enschede, ontstaat verontrusting bij de regionale bevolking. Dit is ook volgens de Gemeente Enschede een niet gewenste ontwikkeling.

Momenteel vindt in de regio Twente meer stadsuitbreiding plaats dan dat de groei van stedelijk ruimtegebruik wordt opgevangen binnen de bebouwingscontouren van de steden. De keuze van uitbreiden aan de stadsranden ten opzichte van de groei van stedelijk ruimtegebruik op te vangen in de stad is vanzelfsprekend geworden. Door deze vanzelfsprekendheid, in het ruimtelijk beleid, wordt het landelijk gebied van de regio Twente volgebouwd. De toenemende ruimteclaims zijn niet alleen te wijten aan de vraag van huishoudens en bedrijven, maar ook door het vermoeden van steden dat stadsuitbreiding het middel is om tot het doel ruimtelijk-economische structuurversterking te komen.

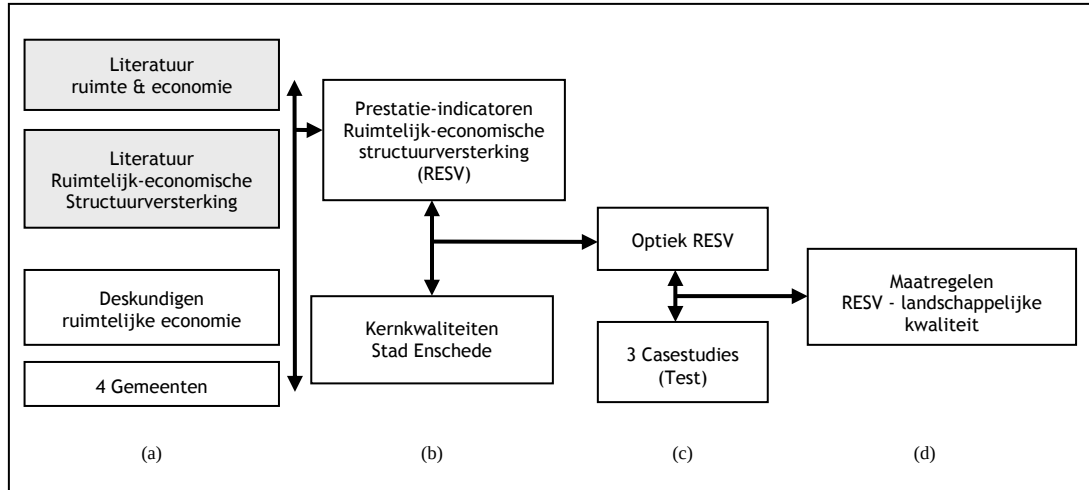
Op dit moment ontstaan weer discussies of uitbreiding dat ten koste gaat van de hoge landschappelijke waarde wel gewenst is. Immers de groene open ruimte om de stad is juist een kenmerk waarom burgers in die specifieke stad willen komen wonen. Daarnaast kan die groene ruimte uitstekend dienen voor toeristische en recreatieve doeleinden. De gemeente Enschede ziet in dat de hoge landschappelijke waarde van Twente een belangrijke kwaliteit van de stad Enschede is. Dit blijkt uit de Ruimtelijke Ontwikkelingsvisie van de gemeente Enschede. Hierin wordt het behouden en versterken van de kernkwaliteiten als één van de doelstellingen geformuleerd. Echter deze doelstelling staat onder druk, omdat binnen de gemeente Enschede wordt gedacht dat stedelijke groei leidt tot economische groei. Stedelijke uitbreidingen richting het open Twentse landschap tasten juist de omgeving en de kernkwaliteiten van de stad Enschede aan. De ruimtelijk-economische structuur van de stad Enschede wordt hierdoor negatief beïnvloed. Gaat ruimtelijke kwaliteit wel samen met economische groei? De gemeente Enschede vraagt zich daarom af hoe de ruimtelijke economische structuur versterkt kan worden zonder dat dit ten koste gaat van het landschappelijke karakter van de directe omliggende gebieden. De gemeente heeft het idee dat ruimtelijke economische structuurversterking ook binnen stedelijk gebied gerealiseerd zou kunnen worden. Op welke wijze dit kan gebeuren weet zij echter niet precies. Dit onderzoek tracht de mogelijkheden daarvoor in kaart te brengen.

2.3 Doelstelling

De doelstelling in dit onderzoek luidt als volgt: “Het aanreiken van (beleids-)maatregelen voor het behalen van ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede, om te voorkomen dat de groei van stedelijk ruimtegebruik, voor wonen én werken, in de regio Twente ten koste gaat van de omringende landschappelijke kwaliteit.”

2.4 Onderzoeksmodel

Het onderzoeksmodel is een schematische weergave van het doel van het onderzoek. Hierin staan de globale stappen die gezet moeten worden om de geformuleerde doelstelling te bereiken en vormt daarmee een houvast voor diverse elementen en onderdelen in dit onderzoek. In de volgende figuur is dit weergegeven.

Figuur 2: Onderzoeksmodel

Het onderzoeksmodel (zie Figuur 2) kan als volgt worden verwoord: (a) Een oriëntatie op wetenschappelijke - en vakliteratuur over de relatie tussen ruimte en economie en bestudering van het gebruik van het begrip ruimtelijk-economische structuurversterking, gebaseerd op antwoorden van beleidsadviseurs/deskundigen, beleidsdocumenten en 4 Gemeenten (Praktijkervaringen), levert (b) 'algemene' prestatie-indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking. Door deze 'algemene' prestatie-indicatoren te combineren met de kernkwaliteiten en de speerpunten van Enschede worden deze indicatoren specifiek gemaakt voor Enschede en ontstaat er (c) een beeld over ruimtelijk-economische structuurversterking voor de stad Enschede. Door te kijken naar andere steden met soortgelijke kenmerken/ontwikkelingen, die succesvol zijn gebleken met ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren, wordt achterhaald welke beleidsmaatregelen deze steden hebben gehanteerd en met welke indicatoren het effect van deze beleidsmaatregelen zijn uitgedrukt. Op basis van deze ervaringen worden (d) beleidsmaatregelen geformuleerd voor het behalen van ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede.

2.5 Vraagstelling

Om de doelstelling van dit onderzoek te bereiken, is het onderzoeksmodel verder verfijnd door middel van het opstellen van onderzoeksvragen. Deze vragen worden geformuleerd in centrale vragen (cursief) en deelvragen. De antwoorden op de deelvragen zijn nodig om de centrale vraag te kunnen beantwoorden.

1a. Wat wordt verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking?

- Vanuit een ruimtelijk perspectief?
- Vanuit een economisch perspectief?
- Vanuit de combinatie ruimtelijk-economisch?
- Vanuit het perspectief van beleidsmakers?

1b. Met welke prestatie-indicatoren kan ruimtelijk-economische structuurversterking aangetoond worden volgens de literatuur?

- Wat zijn indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking?
- Wanneer is volgens die indicatoren sprake van ruimtelijk-economische structuurversterking of -verzwakking?

2. *Wat zijn de indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking als deze indicatoren worden toegepast op de situatie binnen de bebouwingscontouren van de stad Enschede?*
 - a. Wat zijn de kernkwaliteiten en speerpunten van Enschede?
3. *Op welke wijze zijn Europese steden met dezelfde achtergrond als de stad Enschede bezig geweest met ruimtelijk-economische structuurversterking?*
 - a. Welke maatregelen nemen steden in de praktijk om ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van hun stad te behalen?
 - b. Met welke indicatoren wordt in deze steden het ruimtelijk-economisch effect van de genomen maatregelen aangegeven?
4. *Welke (beleids-)maatregelen kunnen genomen worden om ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede te behalen en daarbij de omringende landschappelijke kwaliteit hoog te kunnen houden?*

2.6 Afbakening

Een belangrijke afbakening in dit onderzoek is dat het gaat om ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren. Het gaat dus om die (beleids-)maatregelen die genomen kunnen worden binnen de stadsranden van de stad Enschede. Enschede dient in te zien dat ruimtelijk-economische structuurversterking niet alleen door uitbreiden aan de stadsranden, maar ook door maatregelen binnen de stadsranden van Enschede kan worden bewerkstelligd.

Een andere afbakening is nodig om de eerste onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Hier wordt gekeken naar vier andere Nederlandse steden binnen andere regio's. Dit is aangegeven door de gemeente Enschede. De kern van deze vergelijking met andere steden ligt in de manier hoe andere Nederlandse steden (regio's) met de problematiek van verstedelijking omgaan, wat zij verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking, welke maatregelen deze steden nemen om te zorgen dat de groei van stedelijk ruimtegebruik niet automatisch ten koste gaat van de landschappelijke kwaliteit. Dus deze steden dienen reeds of bijna tegen de grenzen van de groei aan te lopen. Een tweede uitgangspunt voor de keuze is dus de locatie van de steden in Nederland. Deze steden moeten grenzen aan een landschap met een hoge kwalitatieve waarde. Dit omdat zo'n landschap de ruimtelijke groeimogelijkheden van de daaraan grenzende steden beperkt. Voor de kwaliteit van het landschap is PKB-kaart 7 van de Nota Ruimte, 'nationale landschappen' (zie bijlage 1), gebruikt. Ook op ruimtelijk vlak dienen de vier Nederlandse steden deels overeen te komen om tot een betrouwbaar en valide onderzoeksresultaat te kunnen komen. De steden moeten qua omvang op elkaar lijken. Het aantal banen in combinatie met het aantal inwoners is hiervoor als richtlijn gebruikt (zie Tabel 1). Aan de hand van deze factoren zijn de volgende steden geselecteerd: Apeldoorn, 's Hertogenbosch, Maastricht en Nijmegen.

Tabel 1: Aantal werkzame personen en inwoners binnen enkele steden in 2004.

Steden	Aantal werkzame personen	Aantal inwoners
Apeldoorn	89.070	156.000
's Hertogenbosch	92.890	158.668
Nijmegen	92.520	157.466
Maastricht	73.150	122.183
Enschede	75.420	152.989

Bronnen: CBS (2004) voor aantal inwoners en LISA (2004) voor aantal werkzame personen

De laatste afbakening, die in dit onderzoek wordt gemaakt, een zeer belangrijke, is de vergelijking met drie andere steden, die succesvol zijn geweest in ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de eigen bebouwingscontouren. Een zorgvuldige selectie is van deze steden is van belang, zodat zij gelijke resultaten voorspellen of zodat ze niet gelijke resultaten produceren maar wel met een voorspelbare reden. Hierdoor wordt het onderzoek betrouwbaarder. Gekozen is om om een

vergelijking te maken op internationaal niveau. Dit is door de Gemeente Enschede aangegeven. Hierin richt deze vergelijking zich op Europese steden, omdat deze bruikbaar zijn voor Enschede, vanwege de min of meer zelfde institutionele regels (EU-regels) in vergelijking met steden op wereldniveau. Belangrijk in de keuze van deze Europese steden is dat deze een soortgelijke achtergrond als de stad Enschede dienen te hebben, namelijk het wegvallen van een belangrijke economische tak met de daarbij opgelopen ruimtelijke problemen.

2.7 Begripsbepaling

Om duidelijkheid te geven aan de kernbegrippen, die in dit onderzoek worden gehanteerd, worden hieronder definities gegeven. Deze definities zijn speciaal gericht op dit onderzoek.

- *Prestatie-indicatoren*: een meetbare doelstelling; meet de kwantiteit of kwaliteit van een bepaalde handeling.
- *Woonmilieu*: de directe leefomgeving van de woning met de aanwezige voorzieningen. Een onderscheid in een zestal typen, volgens de Gemeente Enschede (2001): centrummilieu, stedelijk compact, stedelijke villa's, groene woonwijk, suburbaan wonen en villa's in het groen.
- *Werkmilieu*: de directe leefomgeving van de onderneming met de aanwezige voorzieningen. Gemeente Enschede onderscheidt de volgende typen: centrummilieu, gemengd milieu, grootschalige & kleinschalige dienstverlening, (PDV) recreatie, kennispark, modern gemengd bedrijventerrein en internationaal bedrijventerrein. (PDV = perifere detailhandelsvestigingen.)

2.8 Onderzoeksstrategie

De onderzoeksstrategie is het geheel van met elkaar samenhangende beslissingen over de wijze waarop het onderzoek uitgevoerd gaat worden. Deze uitvoering betreft het verzamelen van relevant materiaal en de verwerking van dit materiaal via ordening en analyse tot antwoorden op de vragen uit de vraagstelling. (Verschuren, 2000). In de literatuur zijn verschillende onderzoeksstrategieën terug te vinden. Swanborn (1987) onderscheidt de volgende hoofdvormen:

- Experiment (de onderzochte situatie wordt sterk gestructureerd en gemanipuleerd door de onderzoeker);
- Enquête of Survey (een groot aantal personen wordt mondeling of schriftelijk ondervraagd);
- Veldonderzoek of Case study (de onderzoeker brengt zelf geruime tijd door in de te onderzoeken sociale situatie);
- Bureau onderzoek (speelt zich vrijwel geheel achter het bureau af);
- Psychologische test (één persoon wordt op een groot aantal variabelen onderzocht);
- Simulatieonderzoek (een natuurlijk proces wordt nagespeeld door mensen die de verschillende rollen vervullen die relevant zijn);
- Praktijkgericht onderzoek (rechtstreekse verzameling van gegevens ten behoeve van de doelgroep).

De keuze van het type strategie is volgens Yin (1994) afhankelijk van het type onderzoeksvraag, de controle die de onderzoeker kan uitoefenen, en de aanwezigheid van tijdelijke dan wel historische gebeurtenissen. Verschuren & Doorewaard (2000) geven drie kernbeslissingen aan om tot een keuze te komen voor een onderzoeksstrategie. Deze kernbeslissingen zijn: breedte versus diepgang, kwalitatief versus kwantitatief onderzoek en empirisch versus bureauonderzoek.

In dit onderzoek wil de gemeente Enschede weten hoe de ruimtelijk-economische structuur versterkt kan worden binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede. De nadruk zal meer liggen op diepgang dan op breedte. Structuurversterking is een zeer breed begrip, daarom is gekozen in dit onderzoek om alleen te kijken naar de ruimtelijke en economische componenten. Ook is in de doelstelling aangegeven dat alleen wordt gekeken naar die maatregelen die zorgen voor RESV

binnen de bebouwingscontouren. Daarnaast zal na het aanreiken van prestatie-indicatoren één aspect van RESV worden uitgelicht. Dit vanwege de beschikbare tijd.

Een ander kenmerk van dit onderzoek is, dat het overwegend een kwalificerend, ook wel interpreterend, onderzoek is. In dit onderzoek wordt niet zozeer geteld en gerekend met waarnemingsresultaten, maar deze resultaten worden juist vergeleken met elkaar. Welke maatregelen nemen andere steden in de praktijk om ruimtelijk-economische structuurversterking te bewerkstelligen? Welke indicatoren worden daarbij gebruikt om het ruimtelijk-economisch effect van de genomen maatregel te laten zien? Daarbij zijn de onderzoekseenheden levensechte situaties, praktijkvoorbeelden, dat volgens Swanborn (1987) een belangrijke eigenschap van een interpreterend onderzoek is.

Gezien de beschikbare tijd en middelen zal overwegend gebruik worden gemaakt van al bestaand materiaal. Een voordeel van bureauonderzoek is dat snel data kunnen worden vergaard. Empirische onderzoeksmethoden, zoals survey, interview en experiment, vergen veel tijd. In dit onderzoek zal literatuur en secundair materiaal worden geraadpleegd. Het secundair materiaal zorgt voor meer betrouwbaarheid in dit onderzoek (Verschuren & Doorewaard, 2000).

Dit onderzoek maakt dus overwegend gebruik van de strategie bureauonderzoek, dat de volgende kenmerken bezit:

- gebruik van bestaande literatuur en/of door anderen bijeengebracht materiaal;
- geen direct contact met het onderzoeksobject;
- vaak gebruik van materiaal vanuit een ander perspectief dan waarmee het werd geproduceerd (Verschuren & Doorewaard, 2000).

Een nadeel van deze onderzoeksmethode is dat het materiaal voor andere doeleinden dan waarvoor het gebruikt zal worden, is verzameld. Dit heeft onvermijdelijk tot gevolg een eenzijdige kijk op het onderzoeksmateriaal en zorgt hierdoor voor een beperkte uitspraak. Een ander nadeel van deze strategie is dat er geen data triangulatie is, zodat de validiteit en de betrouwbaarheid van dit onderzoek minder kan worden.

Naast deze strategie zullen ook enkele face-to-face interviews worden gehouden met beleidsadvieers van Nederlandse gemeenten en met enkele deskundigen op het gebied van ruimte en economie. Hiermee wordt duidelijkheid verkregen over wat wordt verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking in de praktijk.

3 Relatie Ruimte met Economie

3.1 Inleiding

Bij het gebruik van ruimte in de ruimtelijke inrichting komen economie en ruimtelijke ontwikkelingen samen. Lambooy (2002) geeft aan dat een wederzijdse relatie bestaat tussen ruimtelijke ontwikkeling en economische processen. De relatie wordt vaak vertaald in de relatie tussen enerzijds de onderneming en anderzijds de omgeving. Analyse van deze relatie kan plaatsvinden op verschillende niveaus (Lambooy et al., 1997):

- Microniveau (bedrijf): Waarom kiest een bedrijf voor een bepaalde locatie?
- Mesoniveau (regio): Waarom groeit het ene gebied harder dan het andere?
- Mesoniveau (bedrijfstak): Waarom concentreren bepaalde bedrijfstakken zich veelal in enkele gebieden?
- Macroniveau (ruimtelijke structuur): Neemt ruimtelijk-economische ongelijkheid tussen gebieden toe of af in de loop der tijd? (Boschma et al., 2002)

De relatie bedrijf-omgeving is tweezijdig. Dit omdat een bedrijf gebruik maakt op een bepaalde manier van de omgeving, door zich op plaats A te vestigen. Daarnaast beïnvloedt de aanwezigheid en functioneren van het bedrijf op plaats A de aard en kwaliteit van die omgeving. Er vindt dus een wisselwerking plaats.

Dit hoofdstuk zal proberen antwoord te geven op de eerste centrale vraag, wat wordt verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking? Dit zal gebeuren vanuit vier perspectieven. Als eerste zal structuurversterking worden beschreven vanuit ruimtelijk oogpunt. Hierin staan de locatietheorieën van bedrijven centraal. In paragraaf 3.3 zullen de regionale groeitheorieën aan bod komen; het economisch perspectief. Vervolgens zal de relatie worden bekeken vanuit de combinatie ruimtelijk-economisch perspectief (§ 3.4) en vanuit de beleidsmaker (§ 3.5). De laatste paragraaf zal een conclusie worden getrokken, waarmee antwoord wordt gegeven op de eerste centrale vraag.

3.2 Ruimtelijk perspectief – Locatietheorieën

Ruimtelijk gezien gaat het om locatietheorieën die het vestigingsgedrag van bedrijven proberen te verklaren. Bij locatiekeuze gaat het om de bedrijfsexterne factoren, omdat het bedrijf deze niet in de hand heeft. Volgens bijvoorbeeld Lambooy (1997) zijn een viertal locatietheorieën te onderscheiden, te weten: de klassieke locatietheorie, de neoklassieke locatietheorie, de behaviorale benadering en de strategische ruimtelijk gedragsbenaderingen. Deze zullen hieronder worden behandeld.

3.2.1 Klassieke locatietheorie

In de klassieke theorie ligt de nadruk op de minimalisering van de kosten. Een kenmerk van de klassieke theorie is dat de beschikbaarheid van de productiefactoren (arbeid, kapitaal en hulpbronnen) bepalend is voor de productiemogelijkheden van het bedrijfsleven en daardoor indirect voor de welvaart van landen (Lambooy, 1997). Binnen deze benadering past de theorie van Von Thünen en die van Weber.

De theorie van Von Thünen werd in 1826 in Duitsland gepubliceerd en gaat over de relatie tussen de afstand van een landbouwbedrijf tot de afzetmarkt en het grondgebruik. In zijn theorie geeft Von Thünen (1826) aan dat de transportkosten doorslaggevend zijn voor het agrarische grondgebruik. Toenemende transportkosten als gevolg van een grotere afstand tot de stad (afzetmarkt) leidt tot een minder intensieve landbouw.

De theorie van Weber gaat over de relatie tussen de locatie van een industrieel bedrijf en de locatie van de grondstoffen en afzetmarkt. Hierbij hanteert Weber (1909) het begrip “Standortfactoren” of vestigingsplaatsfactoren, die per locatie een andere waarde aannemen. Op basis

van geldigheid, aard en functionaliteit zijn deze factoren ingedeeld. Bij de eerste groep onderscheidt Weber algemeen geldige factoren, zoals transportkosten en bereikbaarheid. De aard geeft de natuurlijk-technische en maatschappelijk-culturele factoren aan. De laatste groep bestaat uit enerzijds specifieke regionaliserende factoren, zoals de aanwezigheid van grondstoffen en anderzijds de agglomererende factoren (kostenvoordelen en –nadelen). Weber komt tot de conclusie dat een industrieel bedrijf zal gaan zoeken naar de locatie waar de drie vestigingsplaatsfactoren gezamenlijk voor het gunstigste resultaat zorgen, dus waar de totale kosten het laagst zijn. Ook hier zijn de transportkosten de kritieke kostenfactor.

3.2.2 Neoklassieke locatietheorie

Volgens Lambooy (1988) zijn de belangrijkste grondleggers van de neoklassieke theorie Christaller en Hotelling. De centrale plaatsentheorie van Christaller (1966) gaat over de relatie tussen de marktfunctie van plaatsen en het ruimtelijke patroon van dorpen en steden. In tegenstelling tot Von Thünen en Weber staat bij Christaller niet de productie maar de consumptie centraal. In zijn theorie formuleert Christaller een verklaring voor de ligging, omvang en onderlinge afstand van steden en dorpen. Steden en dorpen vervullen een centrale verzorgingsfunctie als leveranciers van goederen en diensten aan de omringende regio. Dit noemt hij ‘centrale plaatsen’. Tussen deze centrale plaatsen bestaat een hiërarchie. Christaller stelt vast dat klassen van centrale plaatsen bestaan, die van elkaar worden onderscheiden door het aantal verschillende diensten en goederen die ze leveren. Deze plaatsen zullen volgens een uniform patroon in de ruimte verdeeld zijn, in termen van bevolkingsdichtheid en koopkracht. De bepalende factor voor de locatie van centrale plaatsen is de drempelwaarde. Dit is het minimum aantal klanten (draagvlak) dat nodig is om het aanbod van een product of dienst economisch rendabel te maken. De drempelwaarde is voor elk type voorziening in stad of dorp anders. Als deze drempelwaarde eenmaal is gepasseerd, zal het afzetgebied toenemen tot de maximale afstand (reikwijdte), die consumenten bereid zijn te reizen om het product of de dienst te kopen. De drempelwaarde en de maximale afstand bepalen samen het afzetgebied van plaatsen en kan worden voorgesteld als twee grote ruimtelijke cirkels die om de voorziening worden getrokken.

Hotteling (1929) heeft als uitgangspunt dat ondernemers rekening houden met het ruimtelijk gedrag van hun concurrenten. In zijn ruimtelijke duopolieprincipe zal een bedrijf zo dicht mogelijk bij de klanten willen vestigen. Het verwerven van een gunstige positie op de markt wordt hierbij als doel gesteld. Hierdoor komen economische activiteiten samen (agglomeratie). Doordat de beide bedrijven nu bij elkaar zitten vervallen de individuele reikwijdtes van beide bedrijven, daarvoor in de plaats hebben ze nu een gezamenlijke grotere reikwijdte.

3.2.3 Behaviorale locatietheorie

In tegenstelling tot de klassieke en neo- benadering, waarin wordt uitgegaan van maximale winsten, kunnen personen zich in het vestigingsplaatskeuzegegedrag ook leiden door sociale relaties, normen en waarden et cetera. Deze theorie heeft meer aandacht voor het keuzeproces en voor de persoonlijke motieven en gedragingen. Simon (1960) introduceerde het begrip ‘bounded rationality’, waarmee hij bedoelde dat ondernemers en consumenten conflicterende belangen, gelimiteerde hoeveelheid kennis, gelimiteerde controle over de omgeving en irrationele perceptie en gedrag hebben. Drie begrippen hebben een centrale rol, te weten:

- *Ruimtelijke cognitie*, “kennis over ruimtelijke eenheden (regio’s, landen) en derhalve over potentiële vestigingsplaatsen” (Lambooy, 1997);
- *Mental maps*, een bepaald beeld dat een bepaalde plaats of regio bij een persoon oproept;
- *Regionale imago’s*, subjectieve interpretaties van de objectieve werkelijkheid (ruimtelijke kenmerken).

Deze laatste twee begrippen hebben volgens Lambooy (1997) een grote invloed op de vestigingsplaatskeuze van economische activiteiten. In deze keuze speelt als eerste het plaatsnut, voldoet de huidige plaats nog aan optimale vestigingsvoorwaarden, een belangrijke rol. Hierbij worden de push-, pull- en keefactoren voor een eventuele bedrijfsverplaatsing op een rij gezet, waarin de onzekerheid en het risico voor én van de ondernemer een belangrijke plaats innemen.

Daarnaast vindt besluit plaats op basis van perceptie, veelal subjectief. Dit omdat, geen enkele onderneming volledig is geïnformeerd, informatie die een onderneming krijgt is selectief én informatie wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd. Pred (1967) heeft dit uitgewerkt in zijn behaviorale matrix. Hij heeft de veronderstelling dat een ondernemer niet alle informatie kan verzamelen en dat het optimaal benutten van informatie ook problemen oplevert. In zijn gedragsmatrix tracht hij de locatiekeuze van bedrijven (economische activiteiten) te kwalificeren door twee variabelen tegen elkaar af te zetten. Deze variabelen zijn de hoeveelheid verzamelde informatie en het vermogen om deze informatie te gebruiken. Voor de locatietheorie betekent dat de ondernemer slechts een beperkt aantal locaties als mogelijke vestigingsplaats in ogenschouw neemt. In de behaviorale benadering worden dus rationele keuzen gemaakt binnen de mogelijkheden en het aspiratieniveau én op basis van aanwezige kennis en gekleurde informatie.

3.2.4 Strategisch ruimtelijke gedragsbenaderingen

In de praktijk bestaat een groot deel van de ondernemingen uit meerdere vestigingen, waarbij vaak een ruimtelijke scheiding tussen verschillende soorten activiteiten plaatsvindt. Door globalisering ontstaan meer vestigingsplaatsen. De belangrijkste twee motieven om activiteiten in het buitenland te overwegen zijn volgens Lambooy (1997): markt- en kostenoverwegingen. Binnen deze benadering zijn drie theorieën, te weten:

- Ruimtelijk ontwikkelingsmodel van Håkanson;
- Productlevenscyclus benadering van Vernon;
- OLI-principe van Dunning.

Håkanson (1979) beschrijft het groeiproces van een bedrijf die van een vestiging uitgroeit tot een multinational. Hierin veronderstelt Håkanson dat de thuismarkt verzadigd is, waardoor bedrijven activiteiten in het buitenland gaan ontwikkelen. Bedrijven gaan eerst exporteren, daarna zetten zij een verkooporganisatie op, en uiteindelijk gaan zij ook in het buitenland produceren.

In tegenstelling tot het model van Håkanson staat bij de benadering van Vernon (1966) niet de markt centraal, maar de productiekosten. Vernon heeft als uitgangspunt dat elk product een bepaalde levenscyclus kent; de productlevenscyclus. In deze cyclus zijn een viertal fasen te onderscheiden, namelijk innovatie, expansie, rijpheid en teruggang. Gedurende deze levenscyclus zal de import en export van een bepaald product verschillen. In het begin van de productlevenscyclus zijn de ontwikkelingskosten hoog en de omzetten laag. Dan worden de producten in de ontwikkelde landen geproduceerd en gekocht. Na verloop van tijd ontstaan schaalvoordelen, waardoor de producten goedkoper worden. Op dat moment worden de producten ook geëxporteerd. Uiteindelijk worden de producten alleen nog maar in lagelonenlanden geproduceerd en in de ontwikkelde landen ingevoerd.

Volgens de theorie van Dunning (1977) bepalen drie factoren waarom een bedrijf economische activiteiten in het buitenland wil uitvoeren. Dit zijn:

- Ownership-specific advantages (O): bedrijfsspecifieke knowhow voor handhaving in de concurrentiestrijd ;
- Location-specific factors (L): specifieke kosten- en marktvoordelen van het betreffende gebied voor het productiemilieu ;
- Internalization of owner-specific advantages (I): “de wens van de onderneming om de bedrijfsspecifieke knowhow in eigen hand te houden waardoor bepaalde alternatieven, bijvoorbeeld het werken met licenties, afvallen” (Lambooy, 1997).

Een bedrijf zal dus zoveel mogelijk producten naar een land exporteren, tenzij het door omstandigheden in dat land voordeliger is om ter plekke te produceren of de productie uit handen te geven aan andere partijen.

3.3 Economisch perspectief - Regionale groeitheorieën

Naast de locatietheorieën is er in de economie ook aandacht besteed aan het opstellen van algemene theorieën waarmee de economische ontwikkeling van regio's kan worden verklaard. Enkele zullen hieronder de revue passeren.

3.3.1 Klassieke & Neoklassieke regionale groeitheorie

De welvaart van een regio is afhankelijk van de kwaliteit en de hoeveelheid van de aanwezige productiefactoren in de klassieke theorie. De theorie van Ricardo (1821) is gebaseerd op het bestaan van absolute en relatieve comparatieve kostenverschillen tussen regio's. Regio's zullen die producten maken waarvan het productieproces relatief de hoogste productiviteit kent; productie van het goed waarin de grootste comparatieve kostenvoorsprong of de kleinste comparatieve kostenachterstand ligt. Dit betekent dat regio's zich zullen gaan specialiseren. Regionale groeiverschillen worden volgens Ricardo (1821) verklaard door verschillen in de aanwezigheid van productiefactoren.

De neoklassieke regionale groeitheorie bouwt voort op de klassieke theorie, maar omvat meer productiefactoren. Volgens de neoklassieke regionale groeitheorie zullen verschillen tussen regio's op den duur verdwijnen. De neoklassieke spreken daarom over convergentie. De bekendste uiting van de neo-klassieke theorie is het Heckscher-Ohlin-Samuelson (H-O-S) model. Hieraan ligt de mobiliteit van arbeid en kapitaal ten grondslag. Indien de lonen in een bepaalde regio hoger liggen dan in een andere regio zullen arbeiders naar die regio verhuizen. De oplossing voor verschillen in regionale ontwikkeling liggen volgens de neoklassieken dan ook vooral in vrijhandel en het vergroten van de mobiliteit van arbeid en kapitaal.

3.3.2 Exportbasistheorie en Keynesiaanse regionale groeitheorie

Sombart (1906) koppelt in zijn theorie de economische groei van gebieden aan exportactiviteiten. Een gebied zou economisch eindeloos kunnen doorgroeien door ruimtelijke uitbreiding van de markt. Deze markuitbreiding kan worden bereikt door te richten op de export. Export levert op zijn beurt geld en dus koopkracht. Tevens zorgt de export voor een toename van de productiecapaciteit. Sombart maakt onderscheid tussen stuwende en verzorgende activiteiten (Lambooy 1997). De stuwende activiteiten zijn uitsluitend op de export gericht én de verzorgende activiteiten zijn gericht op leveringen aan de stuwende bedrijven en op het onderhouden van de consumenten. Deze twee activiteiten zijn van elkaar afhankelijk en bepalen samen de economische groei van de regio, waarbij uiteindelijk de groei vooral afhankelijk is van de stuwende bedrijven. Immers de groei van de verzorgende sector is direct afhankelijk van de ontwikkeling van de stuwende sector via leveringen aan stuwende bedrijven en/of via de consumptie van werknemers in de stuwende bedrijven.

De Keynesiaanse regionale groeitheorie, die afgeleid is van de algemene Keynesiaanse theorie, legt de nadruk op de vraagzijde. Keynes ging daarbij niet zozeer uit van het gedrag van de ondernemers, maar van de macro-economische grootheden, zoals werkgelegenheid en inflatie. Tevens was hij een groot voorstander van overheidsingrijpen. Een hoge werkloosheid in een regio betekent, volgens Keynes, dat niet alle potentiële productiecapaciteit wordt benut ('onderconsumptie'). Dus indien de ontwikkeling van een regio achterblijft, dient de vraag gestimuleerd te worden door investeringen van de overheid. Deze investeringen zouden dan tot meer bestedingen leiden bij consumenten, dat uiteindelijk weer ten goede bij de bedrijven. Elke geïnvesteerde Euro in de betreffende regio is dus het dubbele waard; het multiplier-effect.

3.3.3 Cumulatieve causatie en groeipooltheorie

In het principe van de cumulatieve causatie koppelt Myrdal (1957) het productiemilieu aan de regionale verschillen in economische ontwikkelingen. Hij voorspelt dat regio's met gunstige productie-omstandigheden zich beter ontwikkelen dan andere regio's. Tevens geeft Myrdal aan dat deze 'sterke' regio's door interne en externe schaalvoordelen dit voordeel blijven behouden. De cumulatieve causatie veroorzaakt een zichzelf versterkende groei van economische activiteiten, welvaart en mensen. Elke nieuwe economische activiteit kent een gevolg, dat gevolg is op zijn beurt

weer een oorzaak voor een ander gevolg enzovoort. Deze cumulatieve causatie kent twee bijverschijnselen. De eerste is het 'backwash'-effect. Doordat arbeidskrachten en bedrijven uit andere regio's richting economische kernregio's trekken, raken deze regio's, economisch gezien, in een neerwaartse spiraal. De andere is het 'spread'-effect (uitwaaieren economische activiteiten). Door bijvoorbeeld verkeerscongestie zullen bedrijven zich steeds verder buiten de kernregio gaan vestigen. Hierdoor maakt een groter gebied een economische ontwikkeling door.

Myrdal veronderstelt dus dat een gebied aantrekkelijker wordt ten opzichte van andere gebieden als er verbeteringen in het regionale productiemilieu en –structuur worden gedaan. De kwaliteit van de productiefactoren en de verbetering van het productiemilieu vormen aanleiding voor nieuwe economische activiteiten om zich op bepaalde plaatsen te concentreren (Lambooy, 1997).

Perroux (1950) borduurde voort op de exportbasistheorie en de cumulatieve causatie. In zijn groeipooltheorie gaat Perroux (1950) er vanuit dat de economische groei in een gebied altijd begint bij een 'sleutelonderneming', zoals een autofabriek, olieraffinaderij of universiteit. Zij nemen een dominante plaats in binnen een netwerk van afnemers en leveranciers. Andere bedrijven, waar het sleutelbedrijf veel contact mee heeft, kiezen ervoor zich in de buurt van het sleutelbedrijf te vestigen. Dit heeft tot gevolg dat het gebied, waar het sleutelbedrijf is gevestigd, een economische groei doormaakt. Als deze groei eenmaal is ontstaan, dan houdt dit zichzelf in stand door een viertal polarisatie-effecten :

- *Technische polarisatie*: Bedrijven waarmee het sleutelbedrijf relaties ondervindt, vestigen zich in de buurt van dit sleutelbedrijf.
- *Inkomenspolarisatie*: De toegenomen werkgelegenheid zorgen voor extra inkomen, waarvan nieuwe verzorgende bedrijven profiteren.
- *Psychologische polarisatie*: Door vestiging van veel nieuwe bedrijven en de groei in werkgelegenheid ontstaat een positief imago van dat betreffende gebied. Hierdoor zijn andere bedrijven nog sneller geneigd zich ook in dat gebied te vestigen.
- *Geografische polarisatie*: De positieve verandering van het productiemilieu door toedoen van de technische, inkomens- en psychologische polarisatie schept gunstige condities voor toekomstige groei.

3.3.4 Endogene of 'nieuwe' groeitheorie

De endogene groeitheorie stelt dat groei vanuit regio's zelf moet komen en niet door externe factoren. De productiviteitsgroei wordt niet enkel verklaard aan de hand van een toename van de productiviteit van kapitaal en arbeid, dat het uitgangspunt was van neoklassieker Solow (1957). Binnen de endogene groeitheorie zijn grofweg twee stromingen te onderscheiden, namelijk R&D en groei én onderwijs en groei. De eerste stroming is gebaseerd op de theorie van Romer (1986), waarin de rol van kennis en –overdracht wordt benadrukt. Het uitgangspunt in deze theorie is dat bedrijven zelf kennis en innovaties ontwikkelen door investeringen in R&D (productiefactor). De kennis die een bedrijf door R&D opdoet, is als publiek goed gratis ter beschikking aan andere bedrijven. Dit kan zorgen voor schaalopbrengsten voor deze andere bedrijven. Dezelfde positieve gevolgen ontstaan ook bij innovaties; dan is er sprake van spillovers. Door het gebruik van octrooien en licenties kan de prikkel worden behouden van investeren. Dit omdat hiermee de investeringskosten kunnen worden terugverdiend.

Het uitgangspunt in de tweede stroming is die van Lucas (1988), namelijk dat economische groei gedreven wordt door menselijk kapitaal. Het begrip 'learning-by-doing' speelt hierin een belangrijke rol. Mensen leren, bijvoorbeeld via formele en informele scholing, of via training op de werkvloer. Door te leren vergroten mensen hun menselijk kapitaal. Naarmate een bedrijf een bepaald product vaker heeft geproduceerd, leren werknemers steeds beter hoe zij dit product moeten produceren. De efficiëntie van de productie neemt hierdoor toe.

3.3.5 Evolutionaire benadering

Deze stroming ziet de economische groei als een dynamisch proces, waarbij dynamiek wordt veroorzaakt door technologie en marktkrachten, zoals internationalisering. Bedrijven dienen zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. De evolutionaire benadering tracht te beschrijven hoe en waarom de economische structuur voortdurend verandert onder invloed van economische conjuncturele ontwikkelingen, technologische innovatie en maatschappelijke structuren (Boschma et al, 2002). Schumpeter en Jacobs zorgden voor de impulsen, waarna Nelson en Winter de evolutionaire benadering in een stroomversnelling brachten.

Schumpeter (1939) gaat in op de structurele factoren die nodig zijn voor innovatie, zogenaamde 'Neue Kombinationen'. Daarbij wordt onderscheid gemaakt in: grondstof-, proces-, product-, markt- en organisatie-innovatie. Volgens Schumpeter (1939) is goed ondernemerschap de stuwende kracht achter economische groei. Ondernemers nemen namelijk initiatieven en durven risico's te dragen. Hierdoor vinden innovaties plaats. Deze zorgen voor een stijging van de factorproductiviteit en deze zorgt op zijn beurt voor economische groei. Schumpeter (1939) gaat uit van dat de technologische vernieuwing gekoppeld is aan de conjunctuurencyclus op lange termijn; de Kondratieffgolven. Ondernemers worden tijdens economisch mindere perioden gestimuleerd en uitgedaagd om met innovaties te komen, waardoor de economie weer zal opleven. De overheid speelt hierin een indirecte rol door een gunstig ondernemersklimaat, vrijheid en creativiteit voor ondernemers, te stimuleren.

In de theorie van Jacobs (1984) geeft zij aan dat regio's of steden met een gediversifieerde productiestructuur mogen rekenen op een gunstige economische ontwikkeling. Hierbij benadrukt zij de 'urbanisatievoordelen' die bedrijven kunnen behalen bij clustering. Naarmate de clustering toeneemt, zullen de voordelen proportioneel toenemen. Hierbij ligt de nadruk op ongelijksoortige bedrijven, want volgens haar komen de belangrijkste overdrachten van buiten de kernsector. Aansluitend op de theorie van Schumpeter zijn deze clusters de broedplaatsen voor economische innovaties. Jacobs beperkt zich niet alleen tot economische activiteiten, maar ook culturele activiteiten. Deze zijn, volgens haar, ook van groot belang voor de economische vitaliteit van de stad of regio.

De theorie van Nelson en Winter (1982), de evolutionaire benadering, brengt het gedrag en de rol van innovatieve ondernemers in verband met de besluitvorming in grote ondernemingen. In de evolutionaire theorie staan drie kernpunten centraal, namelijk organisationele routines, zoekgedrag en selectieomgeving. Het eerste kernpunt verwijst naar de manier waarop ondernemingen functioneren en beslissingen nemen. De meeste beslissingen die binnen een onderneming worden genomen zijn routinebeslissingen die sterk door gewoonten worden bepaald. In navolging op Simon (begrensd rationaliteit, zie §3.2.3) kan een winstmaximaliserende beslissing niet door bedrijven worden genomen, omdat zij niet voldoende of juiste informatie er voor hebben. Tevens mijden werknemers risico's en zoeken dus naar de bekende weg. Een routine, ingesleten kennis en vaardigheid, wordt onthouden door herhaaldelijke oefening: 'remembering-by-doing' (Nelson & Winter, 1982). Deze reproductie vindt plaats binnen bedrijven door training van nieuwe werknemers, 'learning-by-doing', en tussen bedrijven door imitaties (Boschma et al, 2002). Routines creëren een continuïteit in het gedrag van bedrijven.

Het tweede aspect geeft aan dat toch een aantal manieren zijn om routines te veranderen door invloed van wijzigende externe omstandigheden. Deze veranderingen in routines zijn echter ongericht en toevallig. Een belangrijke manier is de zoektocht naar betere routines (innovaties). Dit zoekgedrag wordt in hoge mate bepaald door zijn geschiedenis, doordat het voortbouwt op kennis en ervaring die in het verleden is opgedaan. Dit wordt met het begrip padafhankelijkheid aangegeven. Bedrijven grijpen dus terug op bestaande routines (lokaal zoekgedrag). Toenemende schaalvoordelen ontstaan als gevolg van onder meer leereffecten, netwerkvoordelen, en imitatiegedrag. Uiteindelijk kan bij een padafhankelijk proces een onomkeerbare ontsluiting ontstaan ('lock-in'). Op een bepaald moment blijft er één technologie over, waarna het zeer moeilijk is om een beter systeem te realiseren. Een voorbeeld is elektriciteitsnetwerken.

Routines zijn onderhevig aan een concurrentie- en selectieproces (Boschma et al, 2002). De selectieomgeving, bestaand uit markten, instituties en ruimtelijke omgeving (Lambooy, 2002), vormt een filter, waarin bepaald wordt welke routines, veranderingen het uiteindelijk halen. Technologie en organisaties kunnen worden 'geselecteerd'. Hiermee kan meer diversiteit worden behaald. Een voorbeeld van selectie is marketing, waarmee bedrijven de behoeften van consumenten proberen te beïnvloeden en dus te binden. Gevolgen van concurrentie wordt hiermee gepoogd te verzachten. Bedrijven die zich gemakkelijk aanpassen aan de omgeving zullen overleven in de concurrentiestrijd.

3.3.6 Andere impulsen

Het tijd-ruimte convergentie-model van Janelle

In dit model staat het aspect bereikbaarheid centraal. Bereikbaarheid is een basisvoorwaarde om als regio economisch goed te kunnen functioneren. Janelle (1969) beschouwde de economische vraag, van ondernemers, stedelijke centra, consumenten enz., naar toegankelijkheid van plekken als de drijvende kracht achter transportinnovaties. In het geval dat bereikbaarheid tekort schiet, zal er in de betreffende regio gezocht worden naar oplossingen, verbetering van bestaande transportmiddelen ofwel een heel nieuw transportsysteem. De vervoerssnelheid zal toenemen en de bereikbaarheid stijgt tussen plaatsen uitgedrukt in tijdsafstand. Er is dan sprake van convergentie in tijd en ruimte. Hetzelfde gaat op voor kosten-ruimte-convergentie. Dit betekent dus dat waar veel interactie is, veel interactie blijft optreden.

Netwerkenadering

Geen enkele onderneming functioneert op zichzelf. Relaties met andere bedrijven zijn van levensbelang. Om kernvaardigheden te onderhouden, te ontwikkelen of te vernieuwen en dus concurrerend te kunnen blijven, dient ieder bedrijf in contact te staan met andere bedrijven met hun kernvaardigheden. Haakansson (1987) geeft aan dat een netwerk drie basiselementen bevat, te weten: actoren, activiteiten en hulpbronnen. De relaties en interacties tussen deze elementen vormen het wezenlijke netwerk.

Twee soorten netwerkrelaties worden onderscheiden (Christensen et al., 1990):

- Ontwikkelingsnetwerken: ontwikkeling en vitalisering van de kernvaardigheden van het bedrijf;
- Uitwisselingsnetwerken: reduceren van transactiekosten, waarbij de nadruk ligt op productie- en administratieve taken.

Verder wordt onderscheid gemaakt tussen horizontale en verticale netwerken. In horizontale netwerken zijn de participanten gespecialiseerd in verschillende producten binnen dezelfde productcategorie. In verticale netwerken werken de participanten samen teneinde hun productie te specialiseren als onderdeel van de productieketen. Ruimtelijk kan deze benadering ook worden toegepast. De netwerkbenadering stelt gebieden en relaties én stromen (bijv. verkeer, informatie, water) en relaties centraal. Deze relaties, netwerkverbindingen, zijn netwerken van bedrijven onderling en van bedrijven met klanten en werknemers (Lambooy, 2004).

Clustering is een specifieke vorm van netwerken. Dit is geïntroduceerd door Porter (1990) die het belang van de vervlechting van meerdere sectoren benadrukt. Deze vervlechting is in de vorm van persoonlijke contacten, stromen van goederen, informatie en kennisdragers. Porter (1990) beweert dat specialisatie in geografisch geconcentreerde industrieën de groei van de stad of regio stimuleert. Door specialisatie, concentratie op kernactiviteiten en afstoting van randactiviteiten, en daardoor de groeiende noodzaak tot samenwerking met aanvullende specialismen om zodoende complexe producten te kunnen blijven produceren zorgen dat bedrijven zich willen clusteren. Clustering leidt volgens Porter (1990) tot schaalvoordelen door de betere inzichten in kansen en knelpunten. Hierdoor wordt een gunstig klimaat gecreëerd voor het ontstaan van innovaties, dat positieve gevolgen heeft voor de economische ontwikkeling. Vier aspecten zijn volgens Porter (1990) bepalend voor de economische groei van een land. Deze zijn samengevat in de 'diamond' van Porter: productie-, vraagfactoren, ondernemersstrategie en marktstructuur en netwerken van sectoren. Daarnaast

onderscheidt hij nog twee variabelen die de diamant completeren, namelijk toevalsfactoren en de overheid.

3.4 Ruimtelijk-economisch perspectief

De laatste jaren wordt meer aandacht besteed aan de relatie tussen ruimte en economie. Ruimtelijke ontwikkelingen en economische ontwikkelingen worden niet meer van elkaar gescheiden, zoals de theorieën die reeds aan bod zijn gekomen. De belangrijkste theorie is die van Florida, deze wordt in paragraaf 3.4.1 beschreven.

Op basis van een bestudering van de literatuur en uit gesprekken met beleidsmakers uit de praktijk blijkt dat binnen de huidige moderne economie een drietal economieën, wel in samenhang, een essentiële rol spelen in de ruimtelijk-economische ontwikkeling van een regio of stad. Deze economieën zijn de “oude” locatie-, de kennis- en de vrijetijdseconomie. De ‘oude’ behavior-economie, waarin de verschillende locatietheorieën en regionale groeitheorieën (zie §3.2, §3.3 en §3.4.1) de belangrijkste ingrediënten zijn, sijpelt hedentendage nog door in het ruimtelijk-economisch beleid van gemeenten. De overige twee worden respectievelijk in paragraaf 3.4.2 en 3.4.3 beschreven.

3.4.1 Creativiteit

De Amerikaan Richard Florida (2002b) wijst in zijn boek “The rise of the creative class” op het belang van de menselijke creativiteit als motor en aanjager van de stedelijke economie. Dit is ook aangetoond door Glaeser (2003) in zijn empirisch onderzoek. Florida (2002b) spreekt over de opkomst van een ‘creatieve klasse’. Deze klasse is zonder het zelf te beseffen dominant geworden in de samenleving en bepalend voor de levensstijl van anderen. Uit Florida’s onderzoek en die van Marlet (2004) blijkt dat mensen zich vestigen aan de hand van economische én leefstijl redenen en niet meer om geografische redenen. Mensen volgen bedrijven niet meer. In steden waar de creatieve klasse woont, vestigen bedrijven zich, worden veel nieuwe bedrijven gestart en neemt de werkgelegenheid toe. Florida zegt dat niet zozeer het ‘business climate’ bepalend is, maar vooral het ‘people’s climate’, die direct invloed heeft op economische ontwikkeling. Immers de creatieve klasse is niet alleen creatief en innovatief, maar zij besteedt ook veel geld aan verschillende vormen van uitgaan, zoals horeca en theater. Deze consumptie leidt tot extra werkgelegenheid en een bijdrage aan de lokale economie (indirecte effecten).

Volgens Gadet & Van Zanen (2005) gaan voor creatieve stedelingen de activiteiten wonen, werken, zorgen en vrijetijdsbesteding in tijd elkaar steeds meer overlappen. Netwerken gebeurt bijvoorbeeld ook na werktijd in cafés en tijdens een bezoek met de kinderen aan de speeltuin (Smit, 2005). Daarom is een gedifferentieerd aanbod van vrijetijdsplekken, zoals cafés en parken, in steden nodig om creativiteit aan te trekken. In bijlage 2 worden meerdere eigenschappen van de creatieve klasse beschreven.

Volgens Florida (2002a) zullen bepaalde steden of regio’s een leidende positie in de wereldeconomie kunnen bemachtigen, indien zij een goede combinatie bezitten van de zogenaamde drie T’s. Deze drie kritieke succesfactoren zijn talent, technologie en tolerantie. Onder talent wordt verstaan het aantal mensen met minimaal een bachelor (hoog opleidingsniveau). De tweede indicator, technologie, geeft de concentratie van innovatie en hightech weer. Tolerantie staat voor diversiteit en openheid naar nieuwkomers, etniciteiten, rassen en levensstijlen. Steden waar veel immigranten en kunstenaars wonen, zijn toonbeeld van tolerantie. Een creatieve stad kent namelijk een voortdurende stroom van nieuwkomers, die een stad van vers en creatief bloed voorzien. Een tolerant klimaat is belangrijk, omdat een stedelijke economie alleen kan worden vernieuwd als open wordt gestaan voor nieuwe ideeën en mensen. Een negatieve ‘lock-in’ wordt hiermee voorkomen.

Dus voor het aantrekken van de creatieve klasse zijn tolerantie, een innovatief klimaat en diversiteit de sleutelwoorden. De ruimtelijke component van creativiteit is gebaseerd op cultuur en identiteit (Florida, 2003). Dus naast de drie T’s zijn een stedelijke structuur met interessante architectuur, historische plekken en openbare ruimte en attractieve vrijetijdsvoorzieningen belangrijke voorwaarden om de creatieve klasse te kunnen aantrekken en te behouden. Glaeser (2003) legt bij

vrijtijdsvoorzieningen de nadruk op de grootschalige culturele evenementen zoals opera's en grote popconcerten, terwijl Florida (2003) aangeeft dat juist niet de big ticket evenementen van belang voor de woonaantrekkelijkheid van steden, maar het kleinschalige alternatieve cultuuraanbod. Steden en regio's waar de grootste concentratie van de creatieve klasse woont, daar is de kans op economische bloei het grootst. Hierop moet wel een kanttekening worden gemaakt. In Nederland liggen steden zo dicht bij elkaar, dat het goed denkbaar is dat de creatieve klasse in de ene stad woont en in de andere werkt. Het is dus nog maar de vraag of een groot aandeel creatieve klasse in een stad zich ook vertaalt in meer economische bloei in diezelfde stad. In Nederland zal het effect dan waarschijnlijk meer op regionaal niveau waarneembaar zijn.

3.4.2 Kenniseconomie

De Nederlandse economie is aan het veranderen. De oude economie, met de zware industrie als pijler, maakt plaats voor een economie waarin kennis centraal staat. De zogenoemde 'maakindustrie' is aan het verdwijnen in Nederland. De laatste jaren heeft Nederland veel belangstelling voor de kenniseconomie. Dit wordt benadrukt door de Lissabonstrategie: "Europa moet de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie in de wereld worden, waarbij een duurzame economische groei leidt tot meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang". De nadruk ligt vooral op de beschikbaarheid van diverse vestigingsmilieus en de ontwikkeling van ontspannen landschappen en woonmilieus. Binnen de Lissabonstrategie ambieert Nederland voorop te lopen.

Deze kenniseconomie komt niet geheel uit de lucht vallen. Schumpeter (1911) was de eerste die de belangrijkheid van kennis erkende in de economie, waarbij innovatieve entrepreneurs aan de basis staan van technologische doorbraken. De term 'kenniseconomie' komt op in de jaren zestig van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld in de publicaties van Machlup (1962) en Drucker (1969). Deze opkomst past bij de impuls die Solow gaf (zie §3.3.4), in diezelfde periode, in de neoklassieke groeitheorie. In zijn theorie werd kennis beschouwd als een belangrijke externe factor. De toename van de productie werd voor slechts een derde deel verklaard uit de toename van de factoren arbeid en kapitaal. Het andere 'onverklaarde' deel werd toegeschreven aan technologische vernieuwing, dat het gevolg is van het toepassen van kennis (Louter, 1993). Tegenwoordig heeft kennis veel nadrukkelijker een endogene rol gekregen. Dit houdt in dat bedrijven zelf kunnen sturen in intensiteit en richting. De nadruk komt dus meer op de productiefactor 'kennis' te liggen, dan ten opzichte van de drie traditionele productiefactoren arbeid, natuur en kapitaal.

Het begrip kenniseconomie is zeer divers. In diverse publicaties wordt het begrip op verschillende wijzen abstract gedefinieerd. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) hanteert het begrip kenniseconomie als een economie die direct gebaseerd is op de productie, distributie en het gebruik van kennis en informatie. Volgens het CPB (2002) draait het bij kenniseconomie om drie pijlers: onderwijs, onderzoek bij publieke kennisinstellingen en onderzoek bij bedrijven. In dit onderzoek zal de definitie van het Ruimtelijk Planbureau (RPB) worden gehanteerd, omdat deze vanuit de ruimtelijke dimensie is gevormd. De definitie luidt als volgt: het gebruik van kennis in interactieve relaties tussen marktpartijen en overige partijen bij het voortbrengen en gebruiken van goederen en diensten, vanaf het eerste idee tot en met het gebruik van het eindproduct (Raspe et al, 2004).

Met deze definitie is het van belang onderscheid te maken tussen de begrippen 'gegevens', 'informatie' en 'kennis'. Bij het begrip informatie gaat het om een geheel van gegevens (data) en mededelingen met een specifieke betekenis. Deze informatie komt in de meeste gevallen ongestructureerd aan bij mensen. Kennis is de toepassing en gebruik van deze informatie. Hierbij gaat het dus om verwerking en begrip van de informatie, dat wordt verkregen door ervaring, vertrouwde of geleerdheid. Pas met behulp van kennis worden gegevens dus informatie (Jacobs, 1999). Hierdoor is kennis meer dan informatie.

Polanyi (1966) onderscheidt twee soorten kennis. De eerste soort is tacit-kennis, waarbij het gaat om persoonlijk ingekleurde kennis die in hoofden van mensen zitten en niet gemakkelijk is over te dragen. Bij gecodificeerde kennis (expliciete kennis) is er sprake van kennis dat overgebracht kan worden op anderen door bijvoorbeeld tekst, foto's, formules. Polanyi (1966) geeft aan om

gecodeerde kennis te kunnen gebruiken is tacit kennis onmisbaar. Hiervoor is een goed kennisinfrastructuur noodzakelijk. Dit onderscheid kan worden verduidelijkt door de systematiek van kennis die Lundvall & Johnson (1994) hebben ontwikkeld: know-what (feitenkennis), know-why (verklarende kennis), know-how (doe-kennis), en know-who (sociaal kapitaal). De eerste twee vormen worden verkregen door boeken te lezen, lezingen bij te wonen of toegang te krijgen tot databases. Deze kennis is dus gecodeerd. De andere twee komen voort uit praktische ervaringen en sociale interacties.

Het volume en tempo waarin nieuwe kennis wordt ontwikkeld, en de mate van specialisatie hiervan, is enorm toegenomen. Dit maakt het voor professionals lastig om op hun vakgebied bij te blijven. De nadruk in de kenniseconomie komt steeds meer te liggen op een goede overdracht van kennis tussen kennisinstellingen en het werkveld (bedrijfsleven, overheid of samenleving). Daarnaast is het voor een bedrijf onmogelijk om alles zelf 'in huis' te hebben, waardoor samenwerking met andere bedrijven, kennisinstellingen en het onderwijs noodzakelijk is. Kenniseconomie draait dus ook om kennissen en dus relaties. Het is voor bedrijven in toenemende mate van belang om te participeren in strategische netwerken. Een kenniseconomie wordt daarom ook vaak een netwerkeconomie genoemd. Die netwerken kunnen sneller reageren op veranderende markten en technologieën. Dit omdat iedere partij (dat kan een bedrijf, een persoon, maar ook een stad zijn) in het kennisnetwerk zijn eigen specialisatie heeft ontwikkeld.

Ruimtelijk gezien zijn steden broedplaatsen van creativiteit en innovatieve bedrijvigheid. Juist omdat kennisoverdracht gebonden is aan persoonlijke, menselijke interactie, kan geografische nabijheid van groot belang zijn. Steden bezitten een grote informatiedichtheid en bieden dus de mogelijkheid tot leren en kennisuitwisseling. Daarnaast vinden kennisintensieve zakelijke dienstverleners hier het merendeel van de klantenkring en niet te vergeten de hoog opgeleide arbeidskrachten waarvan zij grotendeels afhankelijk zijn (Lambregts, 2005).

In de kenniseconomie staan de volgende dimensies centraal volgens Raspe et al.(2004): onderwijs en opleiding, onderzoek (R&D) en technologische ontwikkeling (door bijv. hightech-bedrijven), innovatie en creativiteit, ict-gebruik, het kunnen omgaan met informatie en sociale vaardigheden. Van Oort (2006) geeft aan dat het niet alleen om kennis gaat, maar ook om kunde en kassa. Brainport Eindhoven staat bekend om de kennisstad in Nederland. Echter Twente kan zich ook kennisregio noemen, dit omdat zij zich juist richten op de toepassing van kennis. Dit is een kwaliteit van Twente en ook voor de stad Enschede. Kortom in de kenniseconomie stel je niet alleen de vraag 'waar bevindt zich de kennis', maar ook 'waar wordt die kennis toegepast' (Van Oort, 2006).¹

3.4.3 Vrijtijdseconomie

Als laatste raakt onze leefomgeving steeds meer betrokken in de dynamiek van belevenis- en attractievorming. Ontspanning, sport, cultuur, recreatie en toerisme komt onder één noemer: namelijk de vrijetijdssector, ook wel leisure. De derde component van de moderne economie is de vrijetijdseconomie. Door een grotere mobiliteit en een sterke impact van de media wordt de vrijetijdsbeleving en -besteding in een ruimer geheel van belevenissen geplaatst (Mommaas, 2000). De reikwijdte en bereikbaarheid van vrijetijdsmogelijkheden neemt toe, dus komt er ook meer concurrentie tussen plaatsen en producten. Identiteit en imago van een stad en/of regio gaat een rol spelen. De vrije tijd verandert van een ruimte van burgerschap en participatie steeds meer naar een ruimte van consumptie en economische ontwikkeling, en daarmee van een wereld van de ervaring tot een wereld van de beleving (Mommaas, 2003).

De vrijetijdseconomie is tegenwoordig een factor van economisch belang voor steden en regio's (Laeyendecker en Veerman, 2003; Mommaas, 2003). Ruim 20 procent van het besteedbaar inkomen wordt in Nederland uitgegeven aan vrijetijd (SCP, 2004). In de vrijetijdseconomie gaat het om

¹ Bron: gesprek met Van Oort (2006)

bepaalde bezigheden (leisure) van mensen, die te maken hebben met hobby's, sport, amusement, entertainment, vermaak en plezier. Volgens Mommaas (2000) is de vrijetijdseconomie een kruising van vrijetijdsbeleving en –besteding. Vrije tijd omvat niet alleen de sfeer van de kroeg, de kermis en het pretpark, maar het is ook het domein van de politieke organisatie, het lezen van kranten en boeken, het vrijwilligerswerk, de amateurkunstbeoefening, de natuurbeleving en het kerkbezoek. Daarnaast is de vrije tijd het domein bij uitstek van de consumptie, niet alleen van goederen en diensten, maar ook van ruimtelijke omgevingen, zoals steden, natuurgebieden en vergezichten (Mommaas, 2000).

Pine en Gilmore (1999) introduceren het begrip belevenis als een economisch verschijnsel, de beleveniseconomie. Hierin staan uniekheid, vlucht, avontuur en gemak centraal. De beleveniseconomie is de economie dat draait om het verhandelen van belevenissen, die eerst gebaseerd zijn op natuurlijke bronnen (bijv. groene gebieden) en vervolgens via goederen en diensten (bijv. pretparken). Volgens Pine en Gilmore (1999) gaat het niet meer om de gebruikswaarde van producten en diensten, maar juist om de belevingskant (symbolische waarde). De klant gaat producten of diensten associëren met lifestyle, met de mens die hij wil zijn, met zijn identiteit. Belevenis, vermaak en dromen zijn handelswaar geworden. Voor deze belevenis, unieke ervaring, wil de klant graag betalen en zelfs meer dan goederen en diensten zonder belevenissen. Steeds vaker worden producten door consumenten eerder gekozen vanwege hun symbolische dan hun gebruikswaarde.

Zoals eerder is aangegeven in dit rapport speelt de kwaliteit van de woonomgeving een maatgevende rol in het vestigingsgedrag van huishoudens, maar ook van bedrijven. Bedrijven vinden het steeds belangrijker dat hun werknemer een goed woonklimaat heeft. Voor dit goede woonklimaat zijn bereikbaarheid, veiligheid en weinig overlast essentieel, maar ook een ruim en kwalitatief hoogwaardig aanbod van vrijetijdsvoorzieningen. Vrijetijdseconomie is één van de grote dragers van ruimtelijke kwaliteit (Bayer, 2002a). Mensen zoeken juist in hun drukke dagelijks bestaan steeds meer naar rust, stilte en ontspanning. Onder ontspanning kan dan worden verstaan cultuurhistorie, maar ook evenementen en sensaties. Een rustige woonomgeving en de mogelijkheden voor ontspanning dragen niet alleen bij aan de bevrediging van de behoefte, maar tevens aan de behoefte aan variatie in het dagelijkse bestaan en de dagelijkse leefomgeving. Esthetische en visuele kwaliteiten bepalen of een vrijetijdsomgeving aantrekkelijk is en dus het consumptiegedrag in de vrije tijd. Een belangrijk aandachtspunt in de ontwikkeling van de vrijetijdsomgeving is te kijken hoe de mensen de ruimte individueel gebruiken, dus oog te hebben voor de beleving van de ruimtegebruiker.

Voldoende ruimte voor vrije tijd, ruimtelijke beleving, is van groot belang in deze economie. Vaak wordt hierbij gedoeld op groene ruimte (natuur), maar recreëren kan ook in de stedelijke omgeving, zoals op het plein, in een pretpark of in een zwembad. Vrijetijdsbesteding omvat dus besteding van vrije tijd buitenhuis in steden (o.a. voorzieningen) en in omliggende landschappen, zoals wandelen, fietsen en waterrecreatie. Omdat dit onderzoek zich richt binnen de bebouwingscontouren zal de aandacht liggen op stedelijke voorzieningen, zogenaamde rode voorzieningen. Voor wat betreft stedelijke voorzieningen gaat het volgens Werkgroep Vrijetijdsbesteding Deltametropool (2004) onder andere over:

- Cultuur (musea, poppodia, theaters, etc.)
- Attractieparken (pretparken, dierenparken, etc.)
- Entertainment (casino's, bioscopen, indoor karting, etc.)
- Wellness (sauna's)
- Sport (stadions, indoor skicentra, etc.)
- Detailhandel, horeca
- Evenementen en festivals
- Openlucht recreatie (stadsparken en -pleinen)

Dus naast gebouwen, gaat het ook om evenementen. Evenementen zijn een belangrijk onderdeel (Leeuwen, 2003). De voordelen uit zich in de ontwikkeling van het bedrijfsleven, publiciteit van de stad, versterking van het imago en de economische waarde.

Belangrijk bij stedelijke voorzieningen is differentiatie (Gadet, 2002; Mommaas, 2003). Er dient bijvoorbeeld plaats te zijn voor kleinschalige boekwinkels, antiquairs met bric à brac, alternatieve restaurants en cafeetjes. Veel dynamiek en vrijetijdsaanbod in de stad is goed voor het imago en

vergroot de aantrekkingskracht van de stad voor bewoners en bedrijven (Mommaas). Doordat de 'kostbare' vrije tijd afneemt (SCP, 2004), dienen de vrijetijdsvoorzieningen voor diverse vormen van vrijetijdsactiviteiten en –beleving ook van hoge kwaliteit te zijn. Alleen zo kan optimaal worden genoten.

Deze vrijetijdsvoorzieningen hebben niet alleen betekenis voor de bewoners van de regio of stad, maar ook voor bezoekers (toeristen). Een kwalitatief hoogwaardige leefomgeving, inclusief vrijetijdsvoorzieningen, bepaald ook in belangrijke mate de ontwikkeling van het toerisme. De beleving dat door het stedelijke decor van levendigheid, van opvallende architectuur en creatieve inrichting van de openbare ruimte (vrijetijdsvoorzieningen) wordt aangeboden en het imago van de stad (identiteit), dat hierbij ontstaat of is ontstaan, bepaald in welke mate het toerisme de stad als toeristische bestemming ziet.

3.5 *Perspectief van beleidsmakers*

Vroeger werd gesproken over regionaal-economisch beleid, echter tegenwoordig wordt de term ruimtelijk-economisch beleid gebruikt door beleidsmakers. De lokale en regionale overheden, organisaties en het bedrijfsleven worden in toenemende mate geacht zelf de economische ontwikkeling in hun regio te stimuleren. Hierdoor hebben niet alleen overheden te maken met het ruimtelijk-economische structuurversterking.

Uit de reacties van beleidsadviseurs van gemeenten en instellingen², die dit begrip hanteren of gebruiken, blijkt dat er geen eenduidige en algemene definitie bekend is voor ruimtelijk-economische structuurversterking. Elke overheidsinstantie of instelling heeft zijn eigen beschrijving gegeven aan dit begrip. Hierdoor is ruimtelijk-economische structuurversterking een containerbegrip geworden. Het Ministerie van Economische zaken, die in 1996 het begrip heeft geïntroduceerd in haar Nota Ruimtelijk-economische beleid van Nederland, geeft aan dat dit te wijten is aan de volgende reden. Elk gebied heeft andere, historisch gegroeide, ruimtelijke kwaliteiten, maar ook andere speerpunten en ambities in haar beleid. Elke regio of stad heeft een specifiek 'territorial capital', dat verschilt van dat van andere gebieden. Dit veel omvattende begrip gaat om locatiefactoren, klimaat, natuurlijke bronnen, gewoonten, sociale omgang et cetera. De speerpunten en ambities waar in het betreffende gebied van wordt uitgegaan, bepalen hoe de wenselijke structuur eruit moet komen te zien. Immers vanuit de wenselijke structuur en de Ausgangssituation van het betreffende gebied worden maatregelen genomen, die veelal door de politiek wordt bepaald. Deze maatregelen worden genomen vanwege de kans op 'lock-in'. Een stad of regio die zich niet tijdig aanpast aan 'algemene' structuurveranderingen kan geïsoleerd raken in oude technologieën, achterblijvende nieuwe vaardigheden van personeel en verouderde machineparken. Belangrijk is dus of potentie aanwezig is.

Omdat elk gebied zich wil onderscheiden dienen juist die economische activiteiten versterkt te worden, die stuwend zijn in dat betreffende gebied. Dit komt overeen met het economisch beleid van het Rijk, dat beschreven is in "Pieken in de Delta". Het gaat dus om enkele specifieke sectoren van de economische structuur, die groeipotenties hebben, te versterken. Hierbij gaat het ook om de patronen van de locatie, ook vestigingsklimaat, van bedrijvigheid, consumptie en overheidsinstellingen. Qua vestigingsklimaat, dienen die kenmerken versterkt te worden die juist dat gebied aantrekkelijk maken. Dus ruimtelijk-economische structuurversterking heeft niet alleen te maken met het versterken van de economische structuur, aard en samenstelling van het bedrijfsleven, maar draait ook om het verbeteren van het vestigingsklimaat voor huishoudens, bedrijven en zelfs bezoekers. Een hoogwaardig vestigingsklimaat op basis van leefkwaliteit, leefomgeving en veiligheid bepaalt de economische positie van een gebied. Dit blijkt ook uit de interviews, zie bijlage 3. De relatie tussen ruimte en economie slaat niet alleen terug op de functie werken, maar ook op wonen en recreëren.

Volgens de praktijkervaringen van de vier steden trekt een stad tegenwoordig bedrijven aan door een goed woon- en leefklimaat (incl. vrijetijdsvoorzieningen en onderwijs) voor de werknemers aan te bieden. Een opmerking die hierbij gemaakt dient te worden is dat de meeste bedrijven die verhuizen,

² Deze beleidsadviseurs zijn terug te vinden in de lijst van contactpersonen (pp.66).

in de buurt van hun oude vestigingsplaats blijven (Pellenburg, 2005). Bedrijfsverhuizingen vinden op regionaal niveau plaats. Dus een gemeente moet zich juist vooral richten op de verankering van bestaande bedrijven. Onderlinge relaties tussen bedrijven en formele en informele netwerken zijn daarbij belangrijke aandachtspunten (Pellenburg, 2005).

Doordat economische activiteiten steeds meer 'footloose' worden, wordt een aantrekkelijk leefmilieu belangrijker. Hoe willen huishoudens leven (recreëren), wonen en werken? Een regio of stad die aantrekkelijk wil zijn voor inwoners, bedrijven en bezoekers versterkt de eigen, unieke kwaliteiten. Identiteit en herkenbaarheid zijn staan hier dichtbij. De comparatieve voordelen dienen uitgebuit te worden van het betreffende gebied, ruimtelijk-economisch gezien. Ruimtelijke kwaliteit speelt een belangrijke rol in het creëren van een aantrekkelijke locatie voor huishoudens, bedrijven en bezoekers. Om deze kwaliteit te kunnen bereiken wordt in veel Nederlandse steden ingezet op groen in en om de stad (GIOS) en op het versterken van de eigen kwaliteiten, zowel landelijk als stedelijk. Groen en blauw wordt als een belangrijk bindmiddel gezien om de stuwende bedrijvigheid, de kennisinfrastructuur en het stedelijk klimaat te binden. Bij het versterken van de eigen kwaliteiten in stedelijke ontwikkeling gaat cultuur een steeds grotere rol spelen.

Bij ruimtelijk-economische structuurversterking dient niet alleen afzonderlijk gekeken te worden naar de economische structuur en het vestigingsklimaat. Het gaat ook om de samenhang tussen de economische activiteiten én de samenhang tussen de functies werken, wonen en recreëren. Het woord structuur geeft dit immers al aan. Structuur kan worden beschreven als een stelsel van relaties en verhoudingen tussen relevante variabelen, in dit geval gericht op economische activiteiten. Verschillende economische activiteiten zijn afhankelijk van elkaar. Dus samenhang is een belangrijke voorwaarde voor structuurversterking.

Een bijkomend accent is dat deze samenhang niet alleen op lokaal niveau mag worden bekeken door beleidsmakers, maar ook op regionaal niveau. Dit heeft te maken met de wederzijdse invloed tussen steden. Het onderscheiden op regionaal en zelfs nationaal niveau heeft tot gevolg dat je als stad niet overal op kan richten. Hierdoor is samenwerking op regionaal niveau noodzakelijk om diverse woon-, werk- en leefmilieus aan te kunnen bieden, maar ook complementierend te zijn als steden in een bepaalde regio. Op deze manier heeft een regio voor elk segment, werk of woon, wat te bieden (regionaal maatwerk). Regionale afspraken over bijvoorbeeld groen en bereikbaarheid zijn hierbij een must.

3.6 Conclusie

Uit de literatuur blijkt dat de relatie tussen geografische ruimte en economische activiteit economen en geografen al lange tijd bezig houdt, ookwel de ruimtelijke economie. In deze ruimtelijke economie stonden de locatietheorie (ruimtelijk perspectief) en de regionale ontwikkeling (economisch perspectief) centraal. Marshall (1890) gaf in zijn eerste editie van zijn 'Principles' al specifiek aandacht aan deze relatie. Von Thünen (1826) verrichtte aan het begin van de twintigste eeuw baanbrekend werk voor de later door Weber (1909) opgestelde klassieke locatietheorie, en Hotelling (1929) heeft met zijn beroemde artikel in 'The Economic Journal' over de stabiliteit van concurrentie de geografische ruimte definitief de micro-economie binnengeloodst. Hierop volgende nog meer locatietheorieën en regionale groeitheorieën, zoals Christaller, Perroux, Schumpeter (zie §3.2 en §3.3). Er bestaan dus diverse theorieën en opvattingen over de ruimtelijke dimensie in de economie. Echter opvallend is dat deze wetenschappelijke literatuur voornamelijk was gericht op de functie werken. Steden waren geïnteresseerd op welke wijze zij bedrijven (industriële ondernemingen) binnen konden halen. Dus wat zijn de redenen waarom bedrijven op een bepaalde locatie gaan vestigen, waarom trekken bedrijven weg en wat is de invloed van het vestigingsgedrag van bedrijven op de regionale economie, waren belangrijke vragen voor steden om antwoord op te hebben.

Uit de bestudering van wetenschappelijke literatuur en de interviews met de gemeenten Enschede, Nijmegen, Apeldoorn, 's-Hertogenbosch en Maastricht (zie §3.5) blijkt dat tegenwoordig de relatie tussen ruimte en economie ruimer wordt gezien. Dit omdat de stedelijke of regionale economie niet alleen draait om bedrijven. De moderne economie bestaat uit een drietal stromingen, namelijk de

‘klassieke’ behavior-economie, de kenniseconomie en de vrijetijdseconomie (zie §3.4). Deze stromingen bevatten overlap en kunnen niet los van elkaar worden gezien. Binnen deze stromingen hebben functies wonen en recreëren een even grootte plaats als de functie werken opgevraagd. Naast bedrijven spelen bewoners als bezoekers een essentiële rol in de economische ontwikkeling van een gebied. De theorie van Florida (zie §3.4.1) geeft aan dat de creatieve klasse graag woont in steden waar zich niet alleen interessant werk bevindt, maar ook een historische binnenstad, een universiteit en een groot en gevarieerd cultureel en culinair aanbod en bovendien natuur voor buitensport op loop- en fietsafstand.

Er bestaat een wisselwerking tussen de functies werken, wonen en recreëren. Gemeenten kunnen zich dus niet alleen richten op één bepaalde functie. Huishoudens vestigen niet persé op een locatie waar ze ook werken. De kwaliteit van de woonomgeving alsmede van de leefomgeving speelt een nog belangrijker rol in het vestigingsgedrag van huishoudens. Ook bedrijven vinden de kwaliteit van de woonomgeving voor haar werknemers een belangrijke factor in de vestigingsplaatskeuze. Het gaat niet langer alleen om fysiek-ruimtelijke factoren en de beschikbaarheid van een bedrijventerrein, maar om het omgevingsprofiel. Bedrijven kiezen die gebieden waar mensen graag willen wonen. Echter is het wel zo dat bedrijven zich niet alleen vestigen bij het arbeidspotentieel. Hun vestigingsgedrag wordt door veel meer factoren bepaald.

Een gevolg voor gemeenten is dat de “klassieke” benadering van het werken in klassieke bedrijven op klassieke bedrijventerreinen niet langer soelaas biedt. Gemeenten dienen niet afzonderlijk te kijken. Om de kernkwaliteiten van de stad te versterken, dient het beleid integraal wordt gericht op de unieke combinatie van fysieke, sociale, economische en culturele kwaliteiten. De samenhang bepaalt immers het eigen karakter en dus de aantrekkelijkheid van de stad.

Terugkomend op centrale vraag 1a van dit onderzoek kan het volgende antwoord worden gegeven. Om ‘lock-in’ te voorkomen is het belangrijk dat steden bezig zijn met ruimtelijk-economische structuurversterking. Een stad of regio die zich niet tijdig aanpast aan ‘algemene’ structuurveranderingen kan geïsoleerd raken in oude technologieën, achterblijvende nieuwe vaardigheden van personeel en verouderde machineparken. Bij ruimtelijk-economische structuurversterking gaat het om een én-én-verhaal. Het ruimtelijk-economisch beleid van gemeenten dient gericht te zijn op wonen, werken en recreëren. Voor een bloeiende economie moet een stad of regio zorgen voor een aantrekkelijk woon- en leefklimaat en een goed geschoolde beroepsbevolking. Een stad of regio in de 21e eeuw moet dus een plaats zijn waar consumptie, ervaringen, levensstijlen en entertainment bij elkaar komen en convergeren, waar leven, werken, leren en spelen in elkaar overlopen en waar deze activiteiten geïntegreerd zijn in het dagelijks bestaan. Immers het cultureel, creatief en innovatief klimaat, de recreatieve mogelijkheden én de omgevingskwaliteit worden doorslaggevend voor de vestigingsplaatskeuze van huishoudens, bedrijven en de komst van bezoekers.

De volgende definitie zou dan aan het begrip ruimtelijke economische structuurversterking worden gegeven. Ruimtelijk-economische structuurversterking is het nemen van (ruimtelijke, maar ook economische, die ruimtelijk doorwerken) maatregelen op relevante factoren van het vestigingsgedrag van economische activiteiten en de samenhang ertussen, die de vitaliteit van de stad verbeteren op de lange termijn. Hierbinnen gaat het om economische activiteiten binnen de productie-als consumptiestructuur, dus voor bedrijven, huishoudens en bezoekers. Op deze manier grijpt deze definitie terug op de drie genoemde economieën. De relevante factoren, die invloed hebben op de economische activiteiten, hebben betrekking op de kernkwaliteiten van de woon-werklocaties (incl. voorzieningen) en de fysieke en elektronische infrastructuur. Padafhankelijkheid is hierin essentieel. Een regio of stad dient dan uit te gaan van die activiteiten waar zij traditioneel goed in is en die passen bij het sociale klimaat van die streek.

Anders gezegd is het dus het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van het woon-, werk- en leefklimaat of ook wel de aantrekkelijkheid van het gebied. Een stad waarin mensen kunnen en graag willen werken, wonen en leven. Op deze manier worden tegenwoordig bedrijven, huishoudens en bezoekers aangetrokken en reeds gevestigden vastgehouden. Hierbij mogen functies als wonen, werken, mobiliteit en ontspanning elkaar niet verdringen. Deze functies moeten goed op elkaar

aansluiten, zodat ze elkaar versterken. Daardoor verbetert het vestigingsklimaat en wordt verspilling tegengegaan. Samenhang tussen de functies is dus essentieel.

Verder geeft de gevormde definitie aan dat ruimtelijk-economische maatregelen pas invloed hebben op de lange termijn. Het effect van een genomen ingreep is niet altijd direct te meten door andere invloeden, zoals bijvoorbeeld conjunctuur. Dit moet goed in het achterhoofd worden gehouden.

4 Prestatie-Indicatoren

4.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk heeft een beeld gegeven wat wordt verstaan onder ruimtelijk-economische structuurversterking. Hierbij kwam naar voren dat gemeenten zich niet meer op één bepaalde functie kunnen richten. De functies wonen, werken en recreëren kunnen niet meer los van elkaar worden gezien. Dit heeft invloed gehad op het ruimtelijk-economische beleid van steden. Veel steden gebruiken ruimtelijk-economische structuurversterking tegenwoordig in hun beleid. Belangrijk bij het stellen van doelstellingen is dat deze getoetst kunnen worden of deze daadwerkelijk gehaald worden, dus draagt een bepaalde beleidsmaatregel bij aan ruimtelijk-economische structuurversterking (RESV). Met welke prestatie-indicatoren zou dit aangetoond kunnen worden, is een vraag die hierbij gesteld kan worden. Dit hoofdstuk zal hierop antwoord proberen te geven en dus op centrale vraag 1b van dit onderzoek.

4.2 Literaire Indicatoren RESV

Uit de bevindingen van hoofdstuk 3 blijkt dat de moderne economie te maken heeft met een drietal stromingen. Vanuit deze stromingen zijn uit de literatuur mogelijke meetbare indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking bepaald. Een belangrijk gegeven is dat vanwege de overlap tussen de stromingen, enkele indicatoren onder verschillende stromingen ondergebracht kunnen worden. Voor het overzicht worden die indicatoren toch maar een keer genoemd. De indicatoren die uit de literatuur zijn gevonden, zijn in de volgende tabel weergegeven. Hierin geeft de indicator direct aan dat het met structuurversterking te maken heeft. Bijvoorbeeld de groei van het aantal banen. Een daling van het aantal banen geeft structuurverzwakking aan.

Tabel 2: Mogelijke prestatie-indicatoren voor RESV vanuit de literatuur

	Elementen	Indicatoren
'Klassieke' Behavior-economie	• Stuwende economische sectoren, groeisectoren • 'Regionale' samenwerking • Clustering/Specialisatie • Ondernemerschap • Bereikbaarheid • Veiligheid	• Groei van aantal stuwende economische activiteiten • Groei aantal banen • Daling werkloosheidspercentage (of aantal) • Groei aantal netwerkrelaties • Groei aantal clusters • Groei aantal spin-offs, starters en doorstarters • Vermindering aantal minuten in de file • Daling totaal aantal geregistreerde misdrijven
Kenniseconomie	• 'Human Capital' • Creatieve sectoren • ICT-gebruik & -infrastructuur • Communicatieve vaardigheden • R&D • Technologische en non-technologische innovaties	• Groei aantal hoogopgeleiden • Groei aantal universiteiten, internationale scholen en instituten • Groei aantal creatievelingen • Groei sector creatieve industrie • Groei aantal internetaansluitingen • Groei aantal face-to-face interacties • Groei aantal interacties tussen universiteiten, kennisinstituten en bedrijfsleven • Groei high- of mediumtech bedrijvigheid • Groei aantal universiteit spin-offs • Groei aantal nieuw-productaankondigingen of patenten

(vervolg)	Elementen	Indicatoren
Vrijetijdseconomie	• Cultuur en historiciteit • Detailhandel en Horeca (nachtleven) • Attractieparken, Entertainment, Wellness, Sportfaciliteiten • Evenementen en festivals • Openlucht recreatie - o Natuur - o Recreatie • Diversiteit, variëteit	• Groei aanbod musea, podia, theaters • Groei aantal (rijks-)monumenten • Groei aantal bezienswaardigheden (Percentage vooroorlogse woningen) • Groei aantal restaurants, cafés, discotheken • Groei aantal winkels • Groei aantal attractie-, entertainment-, sport- en wellnessvoorzieningen • Groei aantal bezoekers • Groei aantal evenementen • Aantal minuten tot natuurgebieden of groen • Groei aantal ha aan parken, pleinen, sportvelden, volkstuinen. • Groei in het aantal verschillende vrijetijdsvoorzieningen (+kwaliteit)

De indicatoren die in de Tabel 2 zijn weergegeven zullen hieronder kort worden toegelicht.

De eerste stroming is de 'klassieke' behavior-economie. De indicatoren die hierbij horen, komen rechtstreeks uit de theorie van paragrafen 3.2 en 3.3. Enkel het element 'veiligheid' en de daarbijhorende indicator 'het aantal geregistreerde misdrijven' stamt niet uit de theorie van de genoemde paragrafen. Toch is de element zeer belangrijk. Niet alleen omdat de veiligheid de woonaantrekkelijkheid verbetert voor huishoudens maar ook van belang is voor de vestiging van bedrijven en de komst van bezoekers. Een maatstaf die Woerkens (2004) hiervoor gebruikt is het aantal geregistreerde misdrijven.

In de tweede stroming, de kenniseconomie, zijn een zestal onderdelen te onderscheiden. Hierbij zijn de eerste vier aspecten sterk met elkaar verbonden. Het eerste aspect is opleiding, onderwijs en beroepsvaardigheden, ook wel menselijk kapitaal (Mathur, 1999). Een bekwaam en hoogopgeleid arbeidspotentieel heeft meer mogelijkheden om informatie op te nemen en te gebruiken. Bedrijven, die dit arbeidspotentieel in de nabije omgeving hebben, zijn daardoor meer competitief, aangezien de zoekkosten lager zijn. Glaeser en Saiz (2003) tonen aan dat steden met gemiddeld veel hoog opgeleiden sneller groeien dan vergelijkbare steden met minder menselijk kapitaal. Dit omdat hoogopgeleiden sneller reageren op (negatieve) economische veranderingen en sneller 'switchen' in technieken om adequaat op die veranderingen in te spelen. Menselijk kapitaal en kennis wordt voor een belangrijk deel ontwikkeld op universiteiten, internationale scholen en onderzoeksinstituten (Cooke, 2003). De kans op economische groei is groter in steden die dit bezitten.

Florida (zie §3.4.1) heeft menselijk kapitaal vervangen door creatief kapitaal als bron voor economische groei. Dit is het tweede aspect. Het verschil met het eerste aspect ligt in het feit dat een kenniswerker niet perse een hoog opleidingsniveau hoeft te bezitten. Hij beschouwt het culturele klimaat en de aantrekkingskracht van een regio op talent als de voornaamste voorwaarden voor het innovatievermogen van de regionale economie.

Een derde aspect is de toegankelijkheid van informatie door de toepassing van informatie en communicatie technologieën, ICT (Drennan, 2002). ICT speelt een belangrijke rol bij het verzamelen, beheren en verspreiden van kennis. Bedrijven die goed zijn in de toepassing van ICT in hun bedrijfsvoering hebben grotere groeipotenties, omdat ICT organisatieprocessen kan versnellen in termen van productiviteit. ICT draagt wezenlijk bij aan een verlaging van de kosten die bedrijven maar ook huishoudens maken om transacties, aankopen en verkopen van fysieke producten of informatie te bewerkstelligen (Bartelsman en Hinloopen, 2000). Het aantal internetaansluitingen kan een maatstaf voor dit aspect zijn (Oort, 2003), dit omdat ICT het aantal verbindingen, interacties, terugkoppelingen en feedbacks van gebruikers van de nieuwe technologie en maatschappelijke processen laat toenemen.

Het vierde aspect sluit aan op het vorige. De overdracht van informatie wordt ook bepaald door de communicatieve vaardigheden en het vermogen om anderen te overtuigen. Hierbij gaat het niet alleen om de communicatieve vaardigheden van de werknemer, maar ook om de kwaliteit van de werkomgeving. Beugelsdijk (2003) heeft aangetoond dat de aanwezigheid van zogenaamd sociaal kapitaal positieve effecten heeft op de economische groei van de regio. Dit is vooral belangrijk in relatie tot de moeilijk overdraagbare persoonsgebonden kennis, ideeën, vaardigheden en ervaringen. Immers gaat het om vertrouwen tussen opdrachtgever en -nemer te kweken (klanttevredenheid). Feldman (2000) beweert dat economische activiteiten face-to-face-contacten vereisen. Face-to-face speelt een cruciale rol in de opbouw en het onderhouden van sociale netwerken (Cooke, 2005). Hiermee wordt vertrouwen opgebouwd. Daarnaast zijn volgens Storper (2004) informatie-spillovers, het bewust en onbewust uitwisselen van informatie tussen entrepreneurs, eigenlijk alleen 'face-to-face' overdraagbaar. Cooke (2003) voegt daar nog aan toe de interacties tussen universiteiten, kennisinstituten en bedrijfsleven. Door interactie, bewust aangegane relaties of toevallige ontmoetingen, tussen verschillende actoren ontstaan wederzijdse leereffecten die leiden tot de creatie van nieuwe kennis.

De laatste twee aspecten zijn meer technologisch en productgeoriënteerde. R&D wordt gezien als bron van economische groei, omdat dit gestimuleerd kan worden door subsidies (Foray, 2004). Investerings in onderzoek en ontwikkeling (R&D) is een belangrijke voorwaarde voor product- en procesontwikkelingen (innovatie). Een bijzonder onderdeel hiervan is de R&D-intensieve bedrijvigheid. Deze ontstaat indien bedrijven ook participeren in internationale kennisnetwerken én technologische hoogwaardige producten exporteren naar het buitenland (high- en mediumtech bedrijvigheid). Hightech- en mediumtech-bedrijven lopen voorop bij het stimuleren van technologische ontwikkelingen; zij brengen hoogwaardige technologische producten op de markt die door andere economische activiteiten worden toegepast (Foray, 2004).

Investerings in R&D is de input voor innovatie, maar geeft niet aan wat de daadwerkelijke output is. In de output wordt onderscheid gemaakt in niet-technologische en technologische innovaties (Cortright & Mayer, 2001). Deze kan worden gemeten door: nieuwe productaankondigingen, patenten of enquêtes waarin het bedrijfsleven wordt gevraagd naar producten of productieprocessen die nieuw zijn voor de markt of sector (Jaffe & Trajtenberg, 2002). Naast de patenten kan het aantal spinoffs vanuit een universiteit ook een indicator zijn om economische groei aan te kunnen geven in de kenniseconomie (Pirnay, 2003). Spin-offs geven de toegevoegde waarde aan die uit R&D-intensiteit is ontstaan.

De laatste stroming, vrijetijdseconomie, bestaat uit de elementen die in paragraaf 3.4.3 zijn aangegeven. Stedelijke voorzieningen bepalen, zoals eerder is aangegeven, in grote mate het vestigingsklimaat voor huishoudens en bedrijven én de aantrekkingskracht van bezoekers naar de stad of regio. Volgens Mommaas (2003) en Woerkens (2004) gaat het hierbij om het aanbod van stedelijke vrijetijdsvoorzieningen, zowel cultureel en culinair. Mommaas geeft daarbij aan dat ook het aspect diversiteit van groot belang is. Huishoudens, maar ook bezoekers willen verscheidenheid. Daarnaast is diversiteit van vrijetijdsvoorzieningen zeer belangrijk in de concurrentiestrijd, omdat de burger mobieler wordt. Voorzieningen moeten zich onderscheiden en zich op de stedelijke en regionale markt richten om te kunnen overleven (KCGS, 2005). Hierbij is de factor kwaliteit van de voorzieningen een belangrijk aspect.

Naast de indicatoren die te maken hebben met het aanbod van de stedelijke vrijetijdsvoorzieningen en diversiteit geeft Trip (2005) aan dat het aantal hectare aan parken, pleinen, sportvelden, volkstuinten ook een indicator is. Dit zijn plaatsen waar burgers de rust kunnen pakken, maar ook ontmoetingsplaatsen waar betekenisvolle face-to-face contacten plaatsvinden. Meer face-to-face-interacties zorgt voor meer kennisverspreiding. Dit heeft kans op positieve economische ontwikkeling.

4.3 Conclusie

Dit hoofdstuk gaf antwoord op centrale vraag 1b. Vanuit de drie economieën zijn in de literatuur prestatie-indicatoren gezocht. Gezien tabel 2 blijkt dat een groot aantal prestatie-indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking terug zijn te vinden in de literatuur. Veel van deze prestatie-indicatoren kan een gemeente niet direct zelf sturen; een soort machteloosheid van beleid. De gemeente is afhankelijk van allerlei actoren. Zonder een actieve houding van de overheid (ontwikkelingsplanologie), blijft de overheid aangewezen op Ruimtelijk ordeningsbeleid, waar kennis- en vrijetijdseconomie niet eenduidig mee kan worden gestuurd. Echter kunnen deze indicatoren wel indirect worden beïnvloed door de randvoorwaarden ervan te verbeteren. Hiermee wordt de kans groter op positieve beïnvloeding van de ruimtelijk-economische structuur.

De gevonden indicatoren zijn natuurlijk zuiver theoretisch. Immers dit hoofdstuk gaf niet aan of deze indicatoren daadwerkelijk gebruikt kunnen worden in de praktijk. Een belangrijke vraag die hiervoor beantwoord dient te worden, is of de beschikbare data wel aanwezig is. In hoofdstuk 6 zal hierop verder worden ingegaan. Eerst zullen de indicatoren meer gericht worden op Enschede in hoofdstuk 5. De indicator 'groei van het aantal stuwende economische activiteiten' geeft dit in principe al aan. Wat zijn de stuwende economische activiteiten van Enschede? Ook in de conclusie van hoofdstuk 3 wordt aangegeven dat ruimtelijk-economische structuurversterking per gebied verschilt, doordat die afhankelijk is van de ambitie en kernkwaliteiten van het gebied, in dit onderzoek de stad Enschede. Daarom zal in het volgende hoofdstukken is naar deze twee aspecten van Enschede worden gekeken.

5 Enschede

5.1 Inleiding

Zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven dient dit onderzoek eerst op de stad Enschede worden gericht, voordat er kan worden gekeken welke indicatoren meetbaar en bruikbaar zijn voor Enschede. Dit hoofdstuk zal dan ook een reflectie van Enschede geven. Eerst zullen de kernkwaliteiten (§5.2) en vervolgens de ambitie en de speerpunten (§5.3) van de stad Enschede naar voren komen. Paragraaf 5.4 koppelt hoofdstuk 3 en 4 terug op de gemeente Enschede. Tenslotte wordt dit hoofdstuk afgesloten met een conclusie, waarop antwoord zal worden gegeven op centrale vraag 2.

5.2 Kernkwaliteiten

Twente is een erf met relatief duidelijk begrensde randen. De westgrens wordt geomorfologisch bepaald door de stuwwal van de Sallandse heuvelrug, de oostgrens door het gestuwde keileem in de lijn Ootmarsum - Losser. Ten noorden van het erf is het voormalige hoogveengebied rond Vriezenveen een zompige grens. Alleen de zuidgrens is wat onduidelijker, die overloopt in de Achterhoek met wat hoogveenrestanten bij Haaksbergen. Twente ligt enigszins afgelegen ten opzichte van andere delen van Nederland. De regio Twente heeft een grote afwisseling van steden en kleinschalige landschappen en is reliëfrijk. Kleinschalige coulisselandschappen met kleine en grote essen. Erven, singels, oude beekdalen, houtwallen en kleine bosjes van vooral eiken vormen de karakteristiek van het Twentse landschap. Het imago van de regio kan worden gerelateerd aan de kenmerken rust, ruimte en groen.

Binnen Twente ligt de stad Enschede. De kwaliteiten van de stad, die gelegen zijn in haar ruimtelijke en economische structuur, haar parken, haar typische en unieke binnenstad, het groot scala van bijzondere culturele instellingen, een aantal (inter-)nationale evenementen en een omvangrijk buitengebied met veel natuurschoon, geven de stad een zodanige identiteit en grote potenties.

Enschede is een verzorgend en cultureel centrum voor de hele Euregio (grensoverschrijdend). Het kernwinkelapparaat, de weekmarkt en de horeca spelen in dit opzicht een belangrijke rol. Datzelfde geldt voor het ruime aanbod aan medische voorzieningen en onderwijsinstellingen. Enschede is verder al geruime tijd een cultuurcentrum van meer dan regionaal belang, met name voor wat betreft de muziek. Met een bruisend uitgaansleven en vele spraakmakende evenementen zoals het Enschede Muziek Festival, behoort Enschede tot de top tien van evenementensteden van Nederland. Op het gebied van cultuur worden zwakke en sterke punten onderscheiden. Deze zijn in de onderstaande tabel terug te vinden.

Tabel 3: Sterke en zwakke punten van de stad Enschede op het gebied cultuur

Sterke punten	Zwakke punten
• Sterk aanbod vanuit de culturele sector, met het accent op muziek en beeldende kunst; • Een gevarieerde binnenstad met een herkenbare ruimtelijke structuur; • Ligging in een aantrekkelijk en waardevol landschap; • Stad die ruimte biedt in een groene omgeving; • Aanwezigheid van industriële monumenten; • Groot aanbod aan evenementen en manifestaties met (inter-)nationale uitstraling; • Belangrijke congresstad.	• Geen duidelijk, onderscheidend profiel; • Toeristisch en cultureel aanbod vertoont ruimtelijk en functioneel te weinig integratie en samenhang; • Een gedragen evenementenbeleid ontbreekt; • Te weinig relatie toeristische sector stad-platteland; • Onvoldoende gerichte communicatie en gebrekkige promotie; • Gering aanbod historische monumenten.

Bron: Gemeente Enschede

5.3 Ambitie en speerpunten

De ruimtelijke ontwikkelingsvisie (2001a) geeft in haar tweede doelstelling aan dat zij de kernkwaliteiten van de stad wil versterken. Dit zijn die kernkwaliteiten die in hun onderlinge samenhang Enschede tot een unieke en aantrekkelijke stad maken. Deze kwaliteiten zijn:

- de groene woon- en leefomgeving: Enschede 'Groene woonstad';
- de werkfunctie in dienstverlenende en kennis-intensieve bedrijvigheid en topinstituten: Enschede 'Moderne werkstad';
- de vele centrumfuncties in de Euregio, onder andere op het gebied van onderwijs, zorg, toerisme en cultuur: Enschede 'Euregionale voorzieningenstad'.

In de Toekomstvisie Enschede 2010 heeft de gemeente Enschede zijn ambitie geformuleerd, waarvan één van de doelstellingen is: "Versterking van de (Euregionale) concurrentiepositie van Enschede op de woningmarkt en op een aantal kansrijke economische sectoren." De gemeente ziet een tweetal kansrijke economische sectoren, namelijk 'Zorg en Technologie' en 'Cultuur en Technologie'.

De kern van de Enschedese strategische beleidsvisie is dat de gemeente tracht Enschede aantrekkelijker te maken voor de hogere inkomensgroepen. Bijvoorbeeld door in te zetten op een hoogwaardige, levendige en aantrekkelijke binnenstad en de daarbijhorende goede voorzieningen op het gebied van onderwijs, cultuur en recreatie aan te bieden. Enschede moet aantrekkelijker gemaakt worden voor de eigen burgers, voor bezoekers, bedrijven en potentiële investeerders. Het verzorgingsbereik moet worden geïntensiveerd en vergroot, ook regionaal. Daarvoor is het nodig dat het cultureel-toeristische profiel wordt aangescherpt en de bedrijvigheid wordt gestimuleerd. Dit past goed bij de bevindingen uit hoofdstuk 3.

Het vestigingsklimaat heeft baat bij een stad met kwalitatief goede voorzieningen, omdat de vestigingsplaatskeuzes niet meer (alleen) worden gemaakt op basis van primaire en secundaire vestigingsvoorwaarden. De gemeente Enschede (2001b, 2004a) geeft daarom aan dat een hoogwaardig cultureel aanbod een voorwaarde is voor het aantrekken en vasthouden van hoogopgeleide mensen en is daardoor een onmisbare vestigingsvoorwaarde voor kennisintensieve bedrijven. Daarnaast fungeert cultuur als een trekpleister voor bezoekers van buiten de stad, die uit zijn op ontspanning en vermaak. Daarom heeft de gemeente Enschede een economisch actieprogramma ontwikkeld voor 'Cultuur en Technologie'. Hierin geeft de gemeente Enschede (2004a) aan clustervorming te stimuleren door een fysieke concentratie van cultuur- en technologiegeoriënteerde activiteiten en instellingen in met name de binnenstad en in Roombeek. Enschede kiest voor een profilering als 'muziekstad', waarbij een nevenaccent gelegd wordt op de ontwikkeling van de beeldende kunst. Beide disciplines kennen een langdurige traditie in Enschede en beide disciplines zijn niet afhankelijk van taal, hetgeen profilering in het Euregiogebied bevordert.

Ter versterking van de culturele infrastructuur van de stad Enschede en het willen profileren als 'muziekstad' staat de uitwerking en uitvoering van de plannen voor het Muziekkwartier, het Cultuurcluster Roombeek en een Centrum voor Beeldende Kunst hoog op de agenda. Deze voorzieningen geven een grote kwaliteitsimpuls aan de stad, waarmee de attractiviteit wordt verhoogd (Gemeente, 2004a, 2005). Het project Muziekkwartier, een Netwerkstadproject, beoogt de realisatie van hoogwaardige culturele voorzieningen als belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van Enschede Muziekstad.

Figuur 3: Concept Muziekkwartier

Muziekinstellingen van verschillende functie en signatuur werken samen. Het Muziekkwartier draagt bij aan én verhoging van de mogelijkheden van participatie (professionals en amateurs) én aan de verhoging van de attractiviteit van de stad. Een impuls wordt hiermee gegeven aan het complete voorzieningenaanbod in Enschede en door de ligging ook aan de horeca.

Eén van de uitgangspunten bij de wederopbouw van de wijk Roombeek was het behoud van het cultuurhistorische erfgoed met zijn karakteristiek cultuurhistorische elementen uit het textielverleden. Met een nieuwe invulling van het Rozendaalcomplex, het laatste grote textielcomplex in Roombeek na de vuurwerkramp, bestaande uit het museale concept “Het Nieuwe Museum”. Dit gaat bestaan uit een Centrum voor Beeldende Kunst (CBK), ateliers voor kunstenaars en een aantal appartementen. “Het Nieuwe Museum” behelst een geïntegreerd museaal concept van Natuurmuseum, Museum Jannink en Van Deinse Instituut.

5.4 Reflectie Enschede

Terugkomend op de bevindingen van hoofdstuk 4 en 5 blijkt dat de gemeente Enschede door verschillende ‘brillen’ naar ruimtelijk-economische structuurversterking kan kijken. Echter tegenwoordig is het van belang dit niet op de ‘klassieke’ manier te doen, maar door integraal te kijken naar de drie ruimtelijk-economische stromingen. De klassieke gedachtengang die bij de gemeente Enschede nog overheerst dient ingeruild te worden. Dus het alleen richten op de functie werken, door het uitgeven van bedrijfsterreinen om zo economische groei te bewerkstelligen, biedt niet langer soelaas. Om de kernkwaliteiten van de stad Enschede met zijn omgeving te versterken, dient het beleid integraal wordt gericht op de unieke combinatie van fysieke, sociale, economische en culturele kwaliteiten. De samenhang is essentieel om de kernkwaliteiten van de stad Enschede optimaal te kunnen versterken én bepaalt immers het eigen karakter en dus de aantrekkelijkheid van de stad. Door afstemming tussen de verschillende kernkwaliteiten kan deze samenhang worden bereikt. Op deze nieuwe integrale manier kan de gemeente Enschede ook naar andere prestatie-indicatoren kijken dan alleen naar de ‘klassieke’ om ruimtelijk-economische structuurversterking aan te kunnen tonen.

5.5 Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de stad Enschede, gezien de kernkwaliteiten en ambitie, zich wil profileren op het gebied van cultuur. Recente voorbeelden zijn het project Muziekkwartier en het cultuurcluster in Roombeek. Deze culturele voorzieningen zullen een grote kwaliteitsimpuls geven aan de stad, waarmee de attractiviteit van de stad voor huishoudens, bedrijven en bezoekers wordt verhoogd. Hiermee is centrale vraag 2 beantwoord.

Een gevolg van deze bevinding is dat dit onderzoek zich verder zal richten op ruimtelijk-economische structuurversterking door middel van cultuur. Op welke wijze kan structuurversterking worden bewerkstelligd door middel van cultuur en hoe kunnen de culturele maatregelen worden gemeten of concreet worden gemaakt? Om hierop antwoorden te vinden, zal in het volgende hoofdstuk naar een drietal voorbeelden worden gekeken.

6 *Stedelijke Ontwikkeling door Cultuur*

6.1 *Inleiding*

Op basis van het vorige hoofdstuk zal nu dieper worden ingegaan op het aspect cultuur. Als eerste, in paragraaf 6.2, zal kort worden aangegeven waarom cultuur belangrijk is in stedelijke vernieuwing en op welke wijze cultuur een bijdrage kan leveren aan stedelijke vernieuwing en aan steden. Hiermee ontstaat een betere achtergrond om de volgende vraag te kunnen beantwoorden: Welke ruimtelijk-economische impuls levert het aspect cultuur aan stedelijke ontwikkeling, welke maatregelen worden hiervoor genomen en met welke indicatoren wordt die impuls meetbaar of kenbaar gemaakt? Met behulp van een drietal voorbeelden van andere steden wordt deze vraag onderzocht. De keuze voor de casestudies wordt in paragraaf 6.3 verantwoord. In de volgende paragrafen worden de drie Europese voorbeelden beschreven. In paragraaf 6.7 worden de drie voorbeelden met elkaar vergeleken. Vervolgens zal in de laatste paragraaf de conclusie worden weergegeven. Hiermee zal antwoord worden gegeven centrale vraag 3, op welke wijze zijn Europese steden met dezelfde achtergrond als de stad Enschede bezig geweest met ruimtelijk-economische structuurversterking?

6.2 *Cultuur en Stedelijke Vernieuwing*

Zoals eerder aangegeven, gaan steden steeds meer en meer met elkaar concurreren om bedrijven, bewoners en toeristen binnen hun grenzen te krijgen. De concurrentie speelt zich in het heden af op het vlak van aantrekkelijkheid. Iedere stad bestaat uit een unieke combinatie van fysieke (gebouwen, openbare ruimte), sociale (demografische factoren), economische (ondernemerschap, functies) en culturele (identiteit, reputatie) kwaliteiten. Deze combinatie geeft steden een eigen karakter, identiteit én problematiek; kortom dit bepaalt de aantrekkelijkheid van de stad.

Stedelijke vernieuwing, om de stad te verbeteren, zorgt voor een forse ingreep op de bestaande situatie. Gebouwen worden gesloopt, gemeenschappen worden uiteen gehaald, nieuwe groepen vinden een plek in de wijk et cetera. De ingreep heeft invloed op alle kwaliteiten van het gebied. Het realiseren van een geslaagde stedelijke vernieuwing is daarom niet alleen een fysieke, sociale of economische maar ook een culturele opgave.

In de laatste jaren is belangstelling ontstaan voor de wederzijdse relatie tussen economie en cultuur (Ernste & Boekema, 2005). Cultuur is aan het economiseren. Hierin zijn twee belangrijke aspecten te onderscheiden volgens Kloosterman. Ten eerste is cultuur, een economisch en symbolisch goed, een product geworden dat net als andere goederen en diensten onderhevig is aan de krachten van vraag en aanbod. 'Cultural industries' houden zich bezig met dit soort culturele producten. Een belangrijke eigenschap is dat de producten of diensten zijn ingebed in typische lokale milieus. Ten tweede is cultuur een betekenisvolle factor geworden in het woon-, werk- en verblijfsklimaat van een plaats. Door middel van culturele voorzieningen kan een stad aantrekkelijker worden voor bedrijven, bewoners én toeristen. Tevens kan hiermee tegelijkertijd de economische basis van de stad worden versterkt.

Het aspect cultuur kan dus een belangrijke impuls geven aan steden en aan de stedelijke ontwikkeling. Het belang van cultuur voor de stedelijke ontwikkeling kan op drie punten worden beschreven. In de eerste plaats is cultuur een bron van werkgelegenheid. Op directe en indirecte wijze worden arbeidsplaatsen geschapen door het werk rond het culturele object of evenement en door de productie en bedrijvigheid met culturele inslag. In de tweede plaats vormt de cultuur een factor die steeds meer de doorslag geeft bij de keuze van de vestigingsplaats voor nieuwe investeringen, aangezien een regio door culturele activiteiten een beter imago krijgt en aantrekkelijker wordt. Cultuur kan een belangrijke rol spelen in de vernieuwing van kansarme stadsdelen of van plattelandsgebieden.

In de derde plaats kan cultuur een positieve rol spelen in de bevordering van de maatschappelijke integratie en zo bijdragen tot de sociale samenhang.

Nu het belang van cultuur in stedelijke vernieuwingsprojecten duidelijk is gemaakt, zal nu worden aangegeven op welke wijze cultuur met stedelijke vernieuwing kan worden gekoppeld. Evans (2005) onderscheidt een drietal benaderingen op welke wijze cultuur een bijdrage kan leveren aan stedelijke vernieuwing. Deze benaderingen zijn 'Culture-led regeneration', 'Cultural regeneration' en 'Culture and regeneration'. In de eerste benadering worden culturele activiteiten gezien als katalysator in stedelijke vernieuwing. Het is gebruikelijk dat de activiteit een hoog publiek profiel heeft en dat het als 'uithangbord' wordt gezien voor (stedelijke) vernieuwing; een cultureel 'flagship'. Hierbij kan gedacht worden aan een ontwerp en een constructie (of hergebruik) van een gebouw of gebouwen voor publiek of gemengd gebruik, de terugwinning van openbare ruimte of de introductie van een activiteitenprogramma om de plaats een nieuw imago, een nieuwe kracht, te voorzien. Deze culturele ingrepen hebben alle gemeen dat zij uniek zijn in tegenstelling tot niet culturele ingrepen. 'Cultural regeneration' heeft het uitgangspunt dat de culturele activiteit volledig geïntegreerd is in de strategie voor het betreffende gebied naast in de andere activiteiten op het sociale en economische vlak. Bijvoorbeeld dat cultuur is opgenomen in het beleid, de planning en de hulpmiddelen. In de laatste benadering is de culturele activiteit niet volledig geïntegreerd in de strategische ontwikkeling of masterplan. Vaak komt dit doordat de verantwoordelijkheid voor de culturele voorziening zich bevindt bij verschillende afdelingen of doordat er geen 'champion' is. Deze ingrepen zijn in het algemeen klein, bijvoorbeeld een publieke kunstprogramma voor een kantoorontwikkeling als het gebouw al is ontworpen of bewoners en culturele organisaties die reageren op het gebrek aan cultuur door zelf in te grijpen door middel van het organiseren van een muziekkavond. Culturele ingrepen vinden dus op een later moment plaats in het vernieuwingsproces.

6.3 Keuze culturele voorbeelden

Het blijkt dat de afgelopen jaren vele Nederlandse steden, zoals Groningen en Tilburg, en Europese steden creatief proberen te zijn op het gebied van cultuur. Een groot aantal culturele stedelijke projecten, zoals nieuwe musea, culturele centra, maar ook herontwikkeling van oude gebouwen, zijn gerealiseerd. Voorbeelden van nieuwe musea en culturele centra zijn de 'Phaeno Science Centre' in Wolfsburg, de 'Urbis' (Museum voor hedendaagse stedelijke cultuur) in Manchester, de 'Sage Gateshead' (Muziekcentrum) in Newcastle, de 'Casa da Musica' in Porto en de 'Kunsthau' in Graz. De 'Tate Modern' in Londen en de 'Baltic Centre' in Newcastle-Gateshead zijn voorbeeld van cultureel hergebruik van oude gebouwen, respectievelijk een voormalig elektrische centrale en een meelfabriek. Ook in Stockholm is met cultuur een impuls gegeven aan de omgeving. Honderd metrostations zijn verfraaid met beschilderingen, mozaïeken en beeldhouwwerk. Hierdoor is de metro van Stockholm werelds langste kunstgalerie geworden. Een soortgelijk voorbeeld is die in Tirana, waar jonge Albanese kunstenaars communistische flats hebben beschilderd. Met felle kleuren is gepoogd een impuls te geven aan de omgeving. Hierdoor is een openluchtgalerie voor moderne kunst ontstaan.

Tegenwoordig proberen steden ook met behulp van cultuur de stad of een wijk een impuls te geven. Bijvoorbeeld in Hamburg, waar met het project 'HafenCity' de haven herontwikkeld wordt met de bouw van onder andere een concertzaal en een maritiem beleveniswereld. Het aantal culturele stedelijke projecten, dat gerealiseerd is of nog aan de gang is, is dus behoorlijk groot.

Voor de keuze van de voorbeelden, om antwoord te kunnen geven op de vraag "Welke ruimtelijk-economische impuls levert het aspect cultuur aan stedelijke ontwikkeling en met welke indicatoren wordt die impuls meetbaar of kenbaar gemaakt?", zijn een aantal uitgangspunten genomen om tot een zorgvuldige selectie te kunnen komen. Een zorgvuldige selectie is noodzakelijk zodat de bestudeerde voorbeelden gelijke resultaten voorspellen of zodat de bestudeerde voorbeelden niet gelijke resultaten produceren, maar wel met een voorspelbare reden. De volgende uitgangspunten waren essentieel. Als eerste moet het gaan om culturele projecten die zorgen voor ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren. Dit volgt uit de doelstelling van dit onderzoek.

Vanwege de ruimtelijke en sociaal-culturele context is gekozen om te kijken naar Europese steden. Op deze manier worden de voorbeelden, de uitkomsten ervan, bruikbaar voor de stad Enschede. Hier sluit het derde uitgangspunt kort op aan. De betreffende casestudies moeten met dezelfde 'problematiek' te maken hebben gehad, namelijk het wegvallen van een belangrijke economische sector. In Enschede was dit de textielindustrie. Dus die cases moeten worden gekozen, waarbij de culturele projecten zorgen voor een nieuw elan voor de in het slop geraakte steden. Een laatste uitgangspunt is dat de ruimtelijk-economisch impuls van de culturele ingreep zichtbaar of meetbaar moet zijn. Dit betekent dat het culturele project een aantal jaren geleden gerealiseerd moet zijn, zodat het effect ook te zien is. Zoals in de conclusie van hoofdstuk 3 is aangegeven hebben ruimtelijk ingrepen meestal pas na een aantal jaren effect. Alleen met deze uitgangspunten kan worden gekeken of de uit de literatuur opgestelde indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking overeenkomen met die in de praktijk.

Vanuit deze uitgangspunten zijn de volgende voorbeelden gekozen:

- Het Guggenheim Museum in Bilbao;
- The Lowry in Salford-Manchester;
- Temple Bar in Dublin.

Deze drie voorbeelden worden in de volgende paragrafen uitgewerkt en zullen als inspiratie dienen voor de stad Enschede op het gebied van cultuur en ruimtelijk-economische structuurversterking.

De behandeling van de drie Europese voorbeelden verloopt volgens een vast stramien. Eerst wordt de achtergrond van de projecten beschreven, waarin duidelijk wordt gemaakt dat deze steden ook te maken hebben gehad met het wegvallen van een belangrijke economische sector en de daarbij horende ruimtelijk-economische problemen. Vervolgens wordt het culturele project beschreven, waarin de maatregelen aan bod komen die deze steden hebben genomen om de stad een nieuw elan te geven. Kortom, om ruimtelijk-economische structuurversterking te bewerkstelligen. Hierop volgt de wijze van financiering van deze culturele projecten, dit vanwege de drastische ingrepen, die gedaan zijn, en dus de grootschaligheid van de projecten. De besprekingen van de drie Europese voorbeelden worden telkens afgesloten met het ruimtelijk-economische effect, die de ingreep had. Hierbij wordt aangegeven welke indicatoren daarbij gebruikt werden om het effect van de ingreep aan te kunnen geven.

6.4 Bilbao

6.4.1 *Achtergrond*

Bilbao, liggend aan de mond van de rivier Nervión in Baskenland, was een echte handeldrijvende havenstad. In de 19^e en 20^e eeuw werd de economie voornamelijk bepaald door de mijnindustrie, ijzer- en staal industrie, scheepsbouw en chemische industrie. Met deze economische activiteiten groeide de stad Bilbao uit tot een grote industriële havenstad en werd het de drijvende kracht van de Baskische regionale economie. In de tachtiger jaren kwam hier echter verandering in door de industriële crisis, die ontstond door toedoen van de formatie van de Europese Unie door het weghalen van handelsbarrières. De industriële crisis, in voornamelijk de ijzer- en staalindustrie, had een enorm effect op de stad Bilbao. Sluiting en modernisering van een aanzienlijk deel van de industrie had een grote uitwerking op de stadswijk Abandoibarra gelegen aan de haven.

Figuur 4: Positionering Bilbao en Guggenheim Museum

Op economische vlak hadden mensen veel moeite om hun baan te behouden. Tussen 1975 en 1996 Bilbao verloor bijna de helft (47%) van zijn industriële banen en het aandeel van industriële werkgelegenheid zakte van 46 procent naar 23 procent. Het grootste verlies vond plaats in de traditionele industrieën, zoals in de ijzer- en staalindustrie en scheepsbouw. Tussen 1979 en 1985 ging 25 procent van de industriële banen verloren. Het werkloosheidspercentage sprong van 2,3 procent in 1975 naar 26 procent in 1986. Een decennium later was het werkloosheidspercentage nog steeds alarmerend, namelijk 27 procent (Eustat).

De stad lag op de rand van de afgrond. Zij kreeg te maken met emigratie en een negatief imago ('counter culture'). Met een op sterven liggende staalindustrie en scheepsbouw was het noodzakelijk om uit te zien naar andere inkomsten. De stad moest gaan denken aan andere fundamenten voor economische ontwikkeling van Bilbao.

Ook ruimtelijk gezien zorgde de industriële crisis ervoor dat de betreffende stadswijk Abandoibarra te maken kreeg met leegstand en verpaupering. Echter dit gaf de stad Bilbao ook een unieke kans voor stedelijke vernieuwing in het stadscentrum; creëren van een nieuw veelzeggende en representatief imago voor de stad Bilbao.

6.4.2 Stedelijke vernieuwing

Gezien de economische en ruimtelijke veranderingen begreep Bilbao dat nieuw leven in de stad moest worden gebracht. Bilbao was economisch niet meer concurrerend in haar sterke economische bedrijfstakken, zoals scheepsbouw. Gezien de problemen waar de stad mee te maken kreeg werd in 1986 door stedelijke planners het stadsplan herzien. Hierbij lag de focus op:

- het verbeteren van het imago van Bilbao om op deze wijze aantrekkelijk te worden voor investeerders;
- culturele productie, immers de culturele omgeving werkt als een magneet op toeristen en conventies.

In 1989 begon de discussie over de organisatorische regeling hoe de strategie verbeterd en ten uitvoer gebracht kon worden voor de ontstane economische uitdaging. Een publiek-private, niet commerciële, samenwerking werd in 1990 gelanceerd onder de naam "Bilbao Metropoli-30". Dit was een formatie van stakeholders, een breed netwerk van lokale bedrijven, universiteiten en overheden. De missie van Metropoli-30 was de zorg dragen van de revitalisatie van Bilbao; economische transformatie. Na lang overleg met veel belanghebbenden, ook regionaal, kwam het genootschap tot de volgende ambitieuze en verrijkende conclusie: De toekomstige economie van Bilbao zal zich centreren op creatieve kunst, informatie en cultuur én kennisinstituten. Dit was een radicale koers gezien de historische rol als productie- en scheepvaartcentrum.

Vele initiatieven werden getoond voor het maken van een strategische planning van Bilbao om zo de problemen op te lossen. Enkele workshops werden gehouden om ideeën te delen en scenario's voor de revitalisatie te bedenken. Uiteindelijk werd in 1992 vanuit een SWOT-analyse³ een strategisch plan voor het betreffende gebied gemaakt. Dit plan was een nieuwe benadering van stedelijke vernieuwing in Bilbao. Uit de SWOT bleek dat de nadruk voor stedelijke vernieuwing van Bilbao moest liggen op 'flagship', symbolische projecten. Het idee was door het bouwen van een speciaal object met een cultureel imago de industrie te kunnen prikkelen en hiermee de economische recessie te kunnen doorbreken. Een 'flagship' project kan zorgen voor aantrekking van andere investeringen in de stad. De focus, die dan ook in dit revitalisatieproject lag, was op city branding, een esthetisch ontwerp en een overheersend besef voor het genereren van stedelijke groei door toerisme.

De stadswijk Abandoibarra moest door het revitalisatieproces gemoderniseerd worden én weer concurrerend en aantrekkelijk worden voor hightech industrie. Het creëren van een sterkere economie met de focus op dienstverlening, cultuur en nieuwe industrie was het uitgangspunt. Het plan bevat een aantal hoofdprojecten, bedacht door enige van werelds meest prestigieuze architecten:

³ Bij een SWOT-analyse (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) worden de belangrijkste sterke en zwakke punten benoemd, in dit geval voor een gebied, samen met de belangrijkste kansen en bedreigingen.

- Het Guggenheim Museum (Frank Gehry);
- Het Euskalduna, Congres & Concert centrum (Federico Soriano);
- Een vervoerssysteem, waarvan een groot gedeelte ondergronds (Norman Foster)
- Een nieuwe voetbrug 'Uribitarte' (Santiago Calatrava);
- En een cultuur & leisure gebied langs de rivieroever (César Pelli).

De stadswijk Abandoibarra werd getransformeerd in een nieuw cultureel kwartier en zaken centrum aan de waterkant van het centrum van Bilbao. Het gebied werd ingericht met kantoren voor 'speciale' zakelijke dienstverlening, appartementen voor hoge inkomensgroepen, leisure en detailhandel, universiteitsfaciliteiten en culturele infrastructuur. Daarbij werden binnen dit revitalisatieproces twee symbolische projecten gerealiseerd, namelijk het Guggenheim Museum en het 'Euskalduna', Congres en Concert centrum. Deze twee bijzondere gebouwen diende als aantrekkingskracht en als stimulans voor verdere ontwikkeling van het gebied. Hierbij werd het Guggenheim Museum Bilbao gezien als de maatgevende factor in het revitalisatieproject.

In het masterplan voor de stadswijk Abandoibarra is dus speciaal accent gelegd op cultuur en leisure, maar ook op groen en rust. Tweederde van het masterplan, meer dan 200.000m², is toegewijd aan parken en open ruimtes. Met deze accenten zou een aantrekkelijke, innovatieve en een ondernemende omgeving worden gecreëerd, volgens Bilbao Metropoli-30. Verder kreeg de toekomstrol van de rivier Nervión ook speciale aandacht in het plan, omdat de elementen van de nieuwe economie zich daar zouden gaan ontwikkelen. De rivier geeft immers kwaliteit aan de omgeving en aan een sterkere economie.

Voor het uitvoeren van het plan creëerde de Spaanse en Baskische overheid in december 1992 een publieke organisatie "Bilbao Ría 2000", waarin beiden voor 50 procent als houder in zaten. De taak van deze organisatie was het coördineren en het toezicht houden op het plannings- en realisatieproces van gehele revitalisatieproces. Om deze taak te kunnen vervullen kreeg Bilbao Ría 2000 de autoriteit voor het ontwikkelen van strategieën voor stedelijke vernieuwing in Bilbao. Ook verkreeg deze private organisatie toegang, management autoriteit en beheer over publieke middelen. De organisatie ging handelen als een private partij, maar maakte ook gebruik van publieke middelen. Winst behalen hoefde niet, dus al het teruggewonnen geld werd weer hergeïnvesteed in andere stedelijke vernieuwingsprojecten. Goedkeuringen in de planning gebeurde lokaal, zonder invloed van de centrale overheid. Dit betekende dat het stedelijke vernieuwingsproces op een veel hoger tempo kon verlopen. Ook omdat sneller overeenstemming kon worden bereikt door betere en eerdere samenwerking met alle publieke actoren. Belanghebbenden werden bewust gemaakt van de noodzaak van de drastische ingreep. Tevens zorgde dit lokale beslissingssysteem voor meer verschillende en meer innovatieve manieren van denken.

6.4.3 Het Guggenheim Museum

Eén van de belangrijkste sleutelprojecten binnen de stedelijke vernieuwing van Bilbao was de ontwikkeling van het Guggenheim Museum. Het plan voor dit museum begon in februari 1991, toen de Baskische overheid de Solomon R. Guggenheim Foundation benaderde met het verzoek deel te nemen in het revitalisatieprogramma van Bilbao. Na maanden lang overleg kwam in december datzelfde jaar overeenstemming tussen de Baskische autoriteiten en Solomon R. Guggenheim Foundation. Hierbij kwamen zij overeen dat de Baskische autoriteiten verantwoordelijkheid gingen dragen over de financiering, zodat het museum gebouwd kon worden en daadwerkelijk open kon zijn. De Solomon R. Guggenheim Foundation werd verantwoordelijk voor het leveren van een bijdrage aan de collecties van moderne en hedendaagse kunst, de programma's van speciale tentoonstellingen en zijn ervaring op internationaal niveau met museum administratie en management.

Na de locatiekeuze voor het museum, een plek aan de oever dat voorheen werd ingenomen door een fabriek en een parkeerterrein, én keuze van de architect werd in februari 1993 het model van het museumgebouw gepresenteerd. Oktober datzelfde jaar werd begonnen met de grondwerken en op 19 oktober 1997 opende het museum de deuren voor het publiek.

Het Guggenheim Museum heeft 10.500m² aan ruimte voor tentoonstellingen, 2500m² aan openbare ruimte, een atrium, een auditorium, een restaurant en een café gevestigd. Het museumgebouw, gebouwd op 32.500m², heeft de vorm van een schip. Doordat één kant 16 meter onder het niveau van de rest van de stad ligt, oever, lijkt net of het gebouw is aangemeerd. Aan de

Figuur 5: Het Guggenheim Museum Bilbao

andere kant dringt het gebouw door richting de grote "Puente de La Salve", dat is één van de hoofdroutes naar de stad. Deze loopt dwars door Bilbao en wordt direct naar de hoofdingang van het museum geleid. Op deze manier wordt de stad Bilbao in het gebouw getrokken. Een inspirerende reactie op de verschillen in hoogte tussen het waterniveau en het niveau van het stadscentrum is bijvoorbeeld de verhoogde stoep met treden, die

de bezoekers naar de museumhal brengen. Op deze manier wordt het mogelijk gemaakt dat het gebouw, met een hoogte van 50 meter, niet torenhoog boven de omringende gebouwen steekt. Hierdoor past het beter in het stadslandschap. Daarnaast zijn de meeste vormen van omliggende gebouwen, gebouwd in verschillende bouwstijlen, terug te vinden in het Guggenheim. De architect heeft er voor gezorgd dat het opvallende gebouw in harmonie is met de omgeving.

Het Guggenheim valt op door de mooie ronde vormen, gestroomlijnd gebouw, en het materiaal dat is gebruikt (zie Figuur 5). Het betonnen gebouw, opgebouwd uit doosvormen, is grotendeels bedekt met 'schubvormige' titanium platen met een dikte van een halve millimeter. Dit moet ervoor zorgen dat het gebouw honderd jaar kan schitteren. De vele glazen wanden, die in het gebouw zijn terug te vinden, zijn geconstrueerd om de vele kunstwerken te beschermen tegen de warmte en beschadiging door zonlicht. Dit maakt het Guggenheim Museum, qua vormgeving, materiaalgebruik en ligging, een opzienbarend gebouw. Dat is niet verwonderlijk, omdat de Guggenheim Foundation altijd duidelijk was geweest over zijn ambities voor het nieuwe museum in Bilbao. Het moest dezelfde impact hebben als bijvoorbeeld het Sydney Opera House in Sydney (Australië) of het Centre Pompidou te Parijs. Het moest een architectonische triomf worden, die te vergelijken zou zijn met de impact die de Kathedraal van Chartres gehad moet hebben op bezoekers in de 12^e en 13^e eeuw.

6.4.4 Financiering

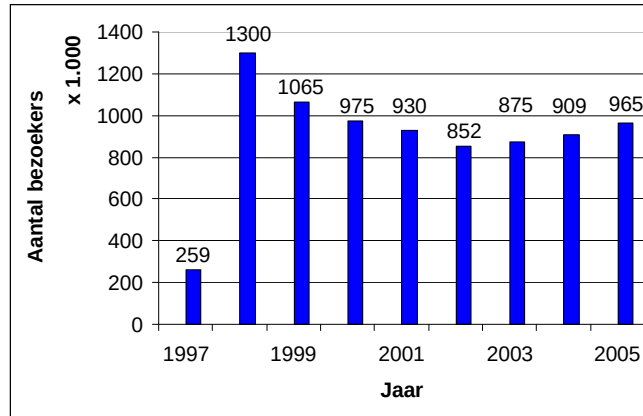
Het diagnostische en analytische werk voor het herontwikkelingsplan is gefinancierd door Europese structuurfondsen en de Spaanse overheid. Het project Bilbao Ria 2000 is mogelijk gemaakt door Europese subsidies, regionaal belastinggeld, gemeentegeld geleend van private financiers en geld ontvangen door de uitgifte van vrijgekomen andere terreinen in Bilbao, die in handen waren van de overheid. Ook de private sector droeg een belangrijk steentje bij aan de financiering van het project.

Vooraf, volgens haalbaarheidsonderzoeken, was het project alleen haalbaar door de kosten en opbrengsten van drie projecten te integreren, zelfs met inbegrip van de groeiende vraag in luxe wonen en de stijgende prijzen van onroerend goed in midden negentiger jaren. Echter achteraf bleek dat Bilbao Ria 2000 heeft gewerkt op een zelffinancierende basis. De operationele projectkosten van de culturele faciliteiten, zoals de Guggenheim Museum Bilbao, zijn gedekt door opbrengsten van de verkoop van grond in bezit van stakeholders. De stakeholders droegen de grondpercelen, die zij in het betreffende gebied bezaten, over aan de Bilbao Ria 2000. De percelen werden herverdeeld door de Bilbao City Council. Bilbao Ria 2000 investeerde in de stedelijke herontwikkeling door het terugwinnen van de grondpercelen via leningen van private financiers en de herverkoop aan ontwikkelaars.

6.4.5 *Ruimtelijk-economisch effect*

Na enkele jaren van financiële onzekerheid is Bilbao weer een dynamische stad vol met attracties en met veel aandacht voor omgeving en stedelijke vernieuwing. Daarnaast is de stad meer en meer aantrekkelijk geworden voor toeristen. Hierin is de Guggenheim Museum de grootste trekpleister geworden, ook internationaal gezien. Voor dit staaltje architectuur en cultuur is internationale lof ontstaan.

Bilbao is een modern cultureel centrum geworden, dat een impuls gaf aan de toeristenindustrie in de regio. Volgens Guggenheim Museum Bilbao trok de museum het eerste jaar 1,3 miljoen bezoekers aan, dat was drie keer meer dan waarop was gerekend. In Figuur 6 zijn de bezoekersaantallen van het Guggenheim Museum per jaar aangegeven.

Figuur 6: Bezoekersaantallen Guggenheim Museum Bilbao.

Bron: Eustat (eigen bewerking)

Volgens de bovenstaande grafiek heeft het Guggenheim Museum een totaal van 8,1 miljoen bezoekers getrokken in de afgelopen 8 jaar. Ondertussen, van 1998 tot 2002, nam het aantal bezoekers per jaar geleidelijk af. Echter de laatste drie jaar is weer een stijgende lijn waarneembaar.

Een vergelijking van de periode voor de opening van het Guggenheim Museum (Jan. 1994 – Sept. 1997) met de periode na de opening (Okt. 1997 – Jul. 1999) laat zien dat het percentage van buitenlandse toeristen in Bilbao is gegroeid met een significant van 44.6%. Ook het percentage van één nacht durend verblijf is gegroeid, deze met een significant van 30.8%. (Plaza, 2000). Ook volgens een onderzoek van Anderson (2002), komt het grootste gedeelte van de toeristen buiten Spanje vandaan, namelijk 46%. Meer dan 80% van de toeristen, die ondervraagd zijn, zeiden dat het Guggenheim Museum hun bezoek aan Bilbao heeft opgewekt of juist een langer bezoek heeft bezorgd.

Het museum (gebouw) heeft een divers aantal evenementen naar zich toegetrokken, zoals prijsceremonies, kledingshows, conferenties, diners en bijeenkomsten. Ook deze aantrekkingskracht heeft er toe bijgedragen dat het aantal bezoekers van Bilbao toenam.

Volgens de Guggenheim Museum Bilbao was de economische impact van de museum op de Baskische regio en op de stad Bilbao zelf positief. Ook al moesten circa 3500 mensen worden herschoold voor nieuw werk of zelf zoeken naar een nieuwe baan, daalde het aantal werklozen in de regio aanzienlijk. Het werkloosheidspercentage lag in 1996 nog op 27% en deze daalde naar 16% in 1998 (Eustat). In 2002 was het werkloosheidspercentage verder gedaald naar 12%.

Tevens heeft de Guggenheim Museum gezorgd voor een stad dat weer van de mensen is. Door de verdeling dat 2/3 van het plan groen werd is deze wijk de meest publieks-, voetgangersvriendelijk en de groenste van Bilbao geworden. Het museum en de grote hoeveelheid groen heeft de 'quality of life' van Bilbao doen stijgen, niet alleen door de verkregen internationale aantrekkingskracht, maar ook door de enorme impact die het had op de opvatting van de bewoners. Het Guggenheim heeft de Bilbao's trots van de burgers weer hersteld dat leed door de industriële recessie. Deze trots van de

bewoners verbeterde met 5% over het jaar 2001 genomen (Bilbao Metropoli-30). Dus het doel 'het verbeteren van de omgevingskwaliteit' is bewerkstelligd. De toename van de 'quality of life' bleek ook door de stijging van de huisprijzen in Abandoibarra met 30 tot 40% tussen 1998 en 1999 ten opzicht van gemiddeld 10 tot 15% in de rest van de stad Bilbao.

Een grote investering moest door Bilbao worden gedaan om weer concurrerend te worden. Echter door het enorme succes, het grote aantal bezoekers, de museuminkomsten en de economische groei, is in drie jaar de publieke investering terugbetaald.

6.5 Dublin

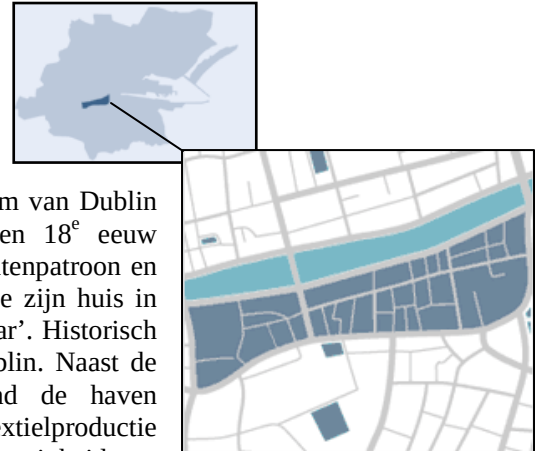
6.5.1 Achtergrond

Temple Bar, liggend aan de rivier Liffey, is één van de oudste stadsdelen van Dublin. Deze wijk, die in het centrum van Dublin ligt (zie Figuur 7), heeft zich grotendeels in de 17e en 18e eeuw ontwikkeld en heeft tegenwoordig nog steeds hetzelfde stratenpatroon en zijn nauwe straatjes. In de 17e eeuw, toen William Temple zijn huis in deze wijk liet bouwen, kreeg de wijk zijn naam 'Temple Bar'. Historisch gezien behoorde Temple Bar tot het havengebied van Dublin. Naast de aanwezigheid van scheepvaartbedrijven ontstonden rond de haven warenhuizen voor goederen, zoals bont, leer en kleding. Textielproductie vond in dit gebied plaats. Daarnaast had het gebied de aanwezigheid van een theater, een paar bars en eetgelegenheden. De rijke bewoners uit het Noorden kwamen naar dit gebied toe om van deze activiteiten gebruik te kunnen maken.

Het leven in Temple Bar bleef hetzelfde tot circa 1955. De ondergang van de traditionele industrieën en de trend naar suburbaan leven leidde tot stagnatie, economische neergang, en verwaarlozing van dit district en ook voor de stad Dublin tijdens de jaren 50 en 60. De verplaatsing van de haven, stroomopwaarts naar dieper water, bracht de economische neergang van Temple Bar in een stroomversnelling.

In de zestiger jaren begon Córas Iompair Éireann (CIÉ), het nationale transportbedrijf van Ierland, grondeigendom te verzamelen in het gebied als onderdeel van het plan om het transportsysteem van Dublin te moderniseren. Temple Bar moest een geïntegreerd multi-modaal transportsysteem gaan herbergen, wat in feite een busstation was. Daaromheen moest het gebied herontwikkeld worden met kantorencomplexen.

Over een periode van 15 jaar verkreeg CIÉ grote blokken van Temple Bar. Echter begin jaren 80 kwam het plan in de problemen. Op dit moment zat Dublin en Ierland op het dieptepunt van de economische recessie. Volledige gebieden in de stad Dublin kwijnde weg, ook Temple Bar. Wachtend op de oplossing verhuurde CIÉ sommige grondeigendommen met een lage prijs voor een centrumgebied. Veel van de gebouwen, zoals gezegd, waren in slechte conditie. Daarom vroeg CIÉ haar potentiële huurders zorg te dragen voor de gebouwen. De nieuwe bewoners gingen akkoord, mits de huurprijs laag zou blijven. Met deze condities werden een groot aantal van kleine en middelgrote culturele ondernemingen en organisaties naar het betreffende gebied getrokken. Een oude fabriek werd veranderd in een galerie en kunstenaarsateliers. Andere mensen veranderden een warenhuis in een muziekcentrum. De nieuwe huurders brachten weer kleur en leven naar het district. Kunstateliers, nieuwe en tweedehands kledingwinkels, platenzaken, repetitiekamers én een verscheidenheid aan restaurants en cafés trokken jonge mensen aan. Een proces van revitalisatie ontstond uit zich zelf door de lage huurprijzen.

Figuur 7: Locatie en gebied Temple Bar

6.5.2 *Stedelijke vernieuwing Temple Bar*

In 1986 Temple Bar Studiegroep beviel de stadsraad van Dublin aan om de steun aan het busstation te heroverwegen. Hierover werd een lange tijd gediscussieerd. Ondertussen kwamen een aantal lokale bewoners, kunstenaars en handelaren tot elkaar om te lobbyen om de CIÉ-plannen los te laten. De groep kreeg de naam 'Temple Bar Development Council'. Samen met de centrale overheid, enkele departementen, de lokale overheid en enkele andere relevante private partijen kwamen met het idee om het gebied van 30 hectare te herontwikkelen in een cultureel, toeristisch en recreatief kwartier. Drie doelen werden hierbij gesteld:

- Monumentenzorg en milieuverbetering;
- Ontwikkeling van toerisme en recreatief potentieel;
- Creatie van werkgelegenheid door de ontwikkeling van ondernemerschap.

Het plan voor het busstation werd afgewezen, waardoor het gebied niet plat werd gegooid. Het culturele initiatief werd in 1991 op touw gezet als een 'flagship' project om Dublin's jaar als 'Europese hoofdstad van cultuur' te benadrukken. Twee publiek-private organisaties werden opgericht na het vastleggen van Temple Bar vernieuwings- en ontwikkelingswet. Temple Bar Renewal Ltd. had de bevoegdheid om de herontwikkeling van Temple Bar te overzien door de belastingpremie te beheren en te zorgen dat de herontwikkeling plaatsvindt volgens het ontwikkelingsprogramma. Temple Bar Properties Ltd. was de ontwikkelingsmaatschappij voor de herontwikkeling van Temple Bar als cultureel kwartier.

De eerste stap, die Temple Bar Properties maakte, was het houden van een ontwerpwedstrijd voor de ontwikkeling van Temple Bar. Twaalf teams waren uitgenodigd om ideeën, architectonisch, aan te reiken voor het kader van het herontwikkelingsplan. De bedoeling was om een architectonisch en stedelijk ontwerp te creëren, waarin het mogelijk wordt gemaakt dat gebieden individueel kunnen worden herontwikkeld (of in een later stadium) en toch direct gerelateerd aan elkaar kunnen zijn. Een flexibel plan was de uitdaging, zodat het in de toekomst makkelijk aangepast kan worden. Het plan, gemaakt door Groep 91, een groep van 8 architecten, won de strijd. Zij zouden zorg dragen voor het ontwerp, het kader en de daarbij horende visuele aspecten van Temple Bar. Groep 91 ontworpen een flexibel kader, dat een creatieve samenwerking tussen publieke en private partijen mogelijk maakt. De publieke partijen stelden hoge maatstaven aan openbare ruimten en de private partijen reageerde op deze maatstaven door hun eigen ruimten te ontwikkelen. Centraal in de denkwijze van Groep 91 was het behoud van het bestaande karakter, cultuur en archeologie, van Temple Bar. Het gevoel voor het gebied, dat was ontstaan door de mix van verschillende (culturele) activiteiten, moest worden vastgehouden.

In 1992 is het ontwikkelingsprogramma, waaronder een marketingplan, gepubliceerd. Temple Bar Properties was van plan de kunst te versterken door een aantal culturele centra te ontwikkelen in het gebied Temple Bar en een nieuwe voetgangersbrug over de Liffey. Vanaf 1992 zijn talrijke gebouwen en terreinen herontwikkeld en zijn een aantal culturele centra ontwikkeld of opgeknapt. Vier benaderingen, meestal gecombineerd, zijn gebruikt bij de verschillende deelprojecten, te weten opknappen, restaureren, aanpassen van oude gebouwen voor nieuwe gebruikers, en nieuwbouw. De culturele centra waren voor zes lokale culturele organisaties, vijf culturele organisaties die zich in Temple Bar wilden vestigen en drie nieuwgevormde culturele organisaties binnen Temple Bar Properties. De volgende centra zijn her- of ontwikkeld:

- Irish Film Centre;
- Design Yard Centre;
- Temple Bar Gallery & Artists Studio Complex;
- Irish Photography Centre (Dublin Institute of Technology (DIT), School of Photography, the National Photographic Archives and the Gallery of Photography);
- Arthouse Multimedia Centre (voor visuele kunst);
- Temple Bar Music Centre;

Figuur 8: Project Arts Centre

- Project Arts Centre;
- Viking Adventure Museum;
- Ark, Children's Arts Centre;
- Blackchurch Print Studio & Original Print Gallery Print Studios.

Het laatste culturele centrum, project Arts Centre, werd afgerond in 2000. Ondertussen waren de andere culturele centra operationeel en open voor het publiek. Naast de culturele centra zijn ook vier openbare ruimten gecreëerd, die voor talloze evenementen worden gebruikt. Bijvoorbeeld, de Meetinghouse Square wordt gebruikt voor openlucht filmvoorstellingen in de zomer maanden en is de thuishaven van Temple Bar zaterdagmarkt. En Temple Bar Square wordt als locatie voor Temple Bar boekenmarkt gebruikt op elke zaterdag en zondag.

Cultuur speelt de hoofdrol in dit totale Temple Bar project. Echter is ook ruimte gelaten voor de bouw van 133 luxe appartementen en 63 detailhandelruimten.

Het project is begonnen vanuit initiatieven van lokale belanghebbenden, inclusief bewoners. Al snel kwam de stadsraad er achter dat het project van essentieel belang was voor de stad Dublin. Het werd een stedelijk pilotproject, midden in het centrum van Dublin. Door het gebruik van cultuur en de Europese subsidies, die aan het project werden gebonden, werd het project ook een bijzonder pilotproject voor Europa. Hierdoor werd de centrale overheid van Ierland nauw betrokken en van vitaal belang voor het slagen van het project. Het project was niet meer bottom-up. In 1993 kwam het project door reorganisatie in handen te liggen binnen een departement.

Met de afgeronde herontwikkeling van het gebied in 2001 kreeg Temple Bar Properties een nieuwe missie. Deze hield in: het steunen en het verder ontwikkelen van Temple Bar als Dublin's cultureel kwartier. Het uitgangspunt was hierin, wat was gebouwd in de afgelopen periode en de samenwerking met alle Temple Bar stakeholders. Dit laatste was om te zorgen dat dit district bedrijvig, cultureel en een 'luxe' woonwijk blijft. Lokale initiatieven voor de omgeving zorgen juist voor een levendige schone, groene en veilige Temple Bar. Omdat Temple Bar Properties een non-profit organisatie is, werd en wordt al het inkomen van deze organisatie weer geïnvesteerd in Temple Bar. Dit gebeurt in de volgende activiteiten:

Figuur 9: Impressie Temple Bar

- Instandhouding van de culturele centra en 4 openbare ruimten;
- Voorzien van zwaar gesubsidieerde werkplaatsen voor zelfstandige kunstenaars en verschillende culturele kantoren;
- Marketing van Temple Bar als Dublin's cultureel kwartier om een zo'n breed mogelijk publiek aan te trekken voor culturele activiteiten;
- Levendig maken van de openbare ruimten door een cultureel programma voor de open lucht.

6.5.3 Financiering

De financiering van het Temple Bar project kwam van een combinatie van verschillende financieringsbronnen. Toen de overheid de herontwikkeling van Temple Bar als een 'flagship' cultureel project zag, om Dublin's jaar als 'Europese hoofdstad van cultuur' te benadrukken, ontving het project Europese financiering. Het eerste Europese geld werd gebruikt om de twee organisaties, Temple Bar Renewal Ltd en Temple Bar Properties Ltd, op te richten en het culturele plan te ontwikkelen. De Europese subsidies kwamen uit de fondsen toerisme en lokale en regionale ontwikkeling.

De 'financiering wet 1991' zorgde voor een financiële prikkel voor de ontwikkeling van het gebied, in het bijzonder voor het opknappen. Belastingopbrengsten door toedoen van deze wet werden in het gebied gepompt. Geld, dat werd gegenereerd door verkoop van grond, werd direct teruggebracht in de herontwikkeling en gebruikt voor de culturele projecten. De culturele projecten werden ook gefinancierd door bijdragen van verscheidene rijksinstanties, die verantwoordelijk waren over culturele activiteiten.

Een laatste financieringsbron in dit project waren de private investeringen, die in de periode 1991 tot 2001 geschat worden op 130 miljoen euro. Vergeleken met de Europese financieringen en de financieringen van de Staat zelf, samen 51,5 miljoen euro waarvan 47 miljoen voor de culturele voorzieningen, waren de private investeringen de grootste financieringsbron van het project.

6.5.4 *Ruimtelijk-economisch effect*

De vernieuwing van Temple Bar was succesvol in het in stand houden van zijn historische culturele rijkdom en is daarom een belangrijke bestemming geworden voor toeristen. Het gebied heeft culturele centra voor film, muziek, theater, vormgeving, visuele kunst en culturele activiteiten voor kinderen. Het biedt ook woonaccommodaties, winkelgelegenheden en eetgelegenheden.

Een positieve trend is waarneembaar in de ontwikkeling van de toerisme in Dublin. In 1990 kwamen 1.254.000 buitenlandse toeristen naar Dublin en in 2000 was dit gegroeid naar 3.430.000 (Bord Fáilte). De laatste jaren is een lichte stijging te zien naar 3.680.000 buitenlandse toeristen in 2004 (Dublin Tourism). De groei en ontwikkeling van Dublin's toerisme kan niet enkel en alleen toe worden geschreven aan de culturele herontwikkeling in Temple Bar. Dit omdat de stad Dublin meer stedelijke herontwikkelingen had om haar stad aantrekkelijker te maken. Toch speelt Temple Bar wel een hele belangrijke rol in de toeristische ontwikkeling van Dublin. Marktonderzoek, gedaan door Temple Bar Properties, wees uit dat dagelijks 50.000 bezoekers Temple Bar aan doen (Russell, 2000). Hiervan was wel het grootste deel Iers. De hoeveelheid publiek op culturele evenementen is gestegen van 42.250 in 1993 tot 547.341 bezoekers in 1999, een procentuele stijging van 1195 procent (Russell, 2003).

De stijging van toerisme is ook terug te zien in bijvoorbeeld het aantal restaurants en hotels. In 1992, voor de transformatie, waren in het gebied Temple Bar 27 restaurantjes, 2 hotels, 100 winkels, 6 kunstgebouwen, 16 sociale woningen, 200 woningen, 70 culturele bedrijven en 80 andere bedrijven. Toen, het grootste deel van de herontwikkeling was afgerond in 1996, waren in het district Temple Bar 39 restaurantjes, 3 hotels, 43 winkels, 140 nieuwe bedrijfjes en 10 culturele centra bijgekomen (Montgomery, 1995 en Smith, 1996). Hierbij moet wel een opmerking worden gemaakt. Vele nieuwe bedrijfjes waren gewoonweg vervanging voor de bedrijfjes die wegtrokken door de stijgende huurprijzen. (Reidy, 1997). In 2001 had, volgens Temple Bar Properties Ltd., Temple Bar 3000 woningen, 450 bedrijfjes, 50 culturele organisaties en 12 hoog gekwalificeerde culturele plaatsen.

Ook de werkgelegenheid is toegenomen door de herontwikkeling van Temple Bar. Tijdens de realisatiefase zijn ongeveer 5000 tijdelijke parttime banen in the bouwindustrie gecreëerd. Aan het eind van 1996 waren 2000 mensen werkzaam in Temple Bar; een groei van 300 procent. In 2001, toen het hele project was afgelopen, waren 2500 mensen werkzaam. De werkgelegenheid in de culturele centra was gestegen van 29, in 1993, naar 452 arbeidskrachten, in 1999 (Russell, 2003).

Een probleem, dat door de hoge concentratie van leisure en entertainment is ontstaan, is de extreme hoge prijzen voor de woningen. Dit speelde ook mee in de herontwikkeling. Daarom bleef de bouw van woningen in 1996 ook achter, dan wat was gepland (900 t.o.v. 2000). Huisvesting voor studenten en families was moeilijk te bereiken in de overwegend hooggeprijsde woningen.

Daarnaast zorgde de hoge concentratie van culturele centra voor moeilijkheden tussen de culturele centra onderling. De culturele centra hadden moeite om een eigen identiteit te verzinnen en deze identiteit en de rol in het gebied vast te houden (Russell, 2003). Op dit moment zijn al twee van de originele centra gesloten, de 'Arthouse Multimedia Centre' en de 'Viking Adventure Museum'. Het vervangen van deze twee met de daarvoor juiste culturele bestemming is lastig.

6.6 Salford-Manchester

6.6.1 Achtergrond

De stad Salford ligt ten noordwesten van het centrum van de stad Manchester in de het graafschap Greater Manchester. De rivier Irwell stroomt dwars door beide stadscentra. De bouw van de 'Manchester Ship Canal', een verbinding met de zee, zorgde er voor dat Manchester een krachtige economische positie verkreeg. Langs dit kanaal werden havens gecreëerd, ook in Salford (Salford Quays) dat 50 kilometer van de zee af lag. Lokale geproduceerde producten konden over de hele wereld worden getransporteerd. Hiermee groeide deze locatie tot de derde grootste zeehaven van Groot-Brittannië.

In de periode 1972-1982 raakte de havens in Salford bijna volledig in onbruik. Dit kwam door de

Figuur 10: Salford Quays en The Lowry

containerisatie en de groei van de grootte van de schepen. Salford kreeg te maken met een economische neergang. In 1982 werd uiteindelijk de haven gesloten. Meer dan 3000 havenarbeiders verloren hun baan, waardoor het werkloosheidspercentage bijzonder hoog was, namelijk meer dan 20 procent. Daarnaast werd een gebied, gelegen midden in de stad (zie Figuur 10 **Error! Reference source not found.**), achtergelaten. Dit gebied was verwaarloosd en sterk verontreinigd.

De stadsraad van Salford zag in dat een herontwikkelingsplan moest komen voor dit gebied. Dit om te kunnen zorgen voor geruststelling bij publieke en private lange termijn investeerders én te zorgen voor een raamwerk voor verbetering van het leefmilieu, economische ontwikkeling en werkgelegenheid.

Een nieuw stadsdeel met een uniek karakter moest worden ontwikkeld; een hoge kwalitatieve leefomgeving waarin mensen aangemoedigd worden in werken en wonen. Het kanaal moest dus weer een transformatie ondergaan, zodat het gebied weer een essentiële rol speelt in de nieuwe economie.

6.6.2 Stedelijke vernieuwing

Een gebied van ongeveer 370 hectare land en 185 hectare water diende herontwikkeld te worden. Hierbij waren een aantal moeilijkheden die overwonnen diende te worden, te weten: een groot ontwikkelingsgebied dat ook nog eens centraal lag, watervervuiling, verval van omliggende gebieden en een gebrek aan interesse van ontwikkelaars en investeerders.

In mei 1985 werd het ontwikkelingsplan voor 'Salford Quays', gecreëerd door Shephard Epstein en Hunter, gepubliceerd. Dit plan was onderbouwd met drie doelen:

- Gebruik van het omliggende water als winstvoordeel (vb. nieuwe kanalen, waterkwaliteit);
- Voorzien van nieuwe wegen en diensten;
- Verbeteren publieke toegang en landschap. (vb. wandelroutes langs de waterkant)

In het herontwikkelingsplan van Salford Quays is een gelijke verdeling gemaakt tussen de functies werken, wonen en leisure. Het gebied zal bestaan uit 1/3 commerciële kantoren, 1/3 woningen in de 'betere' klasse en 1/3 leisure, kortom een flexibele gemikte stedelijke vernieuwing. Hierbij werden de leisure activiteiten als vitaal gezien in de herontwikkeling.

In 1986 begon het infrastructuurprogramma, waaronder de aanleg van wegen en het verbeteren van de waterkwaliteit. Om de kwaliteit te kunnen meten werd gekeken naar de visstand. Voor het

infrastructuurprogramma was een Salford Quays Projectteam aangesteld om het project te managen en de ontwikkeling te coördineren. Terugkoppeling vond plaats aan de stadsraad. Ondertussen kwam de stadsraad er achter dat het ontwikkelingsplan moest worden herzien. De principes en de flexibiliteit in het originele plan bleven in takt. Extra nadruk kwam te liggen op de kansen van Salford, namelijk leisure, cultuur en toerisme. Het culturele profiel van de stad moest omhoog en meer werkgelegenheid en toerisme moest worden aangetrokken. De stadsraad was van mening dat een 'flagship' project moest worden ontwikkeld en dat op het eind van pier 8 een cultureel architectonisch oriëntatiepunt moest komen. De stadsraad realiseerde zich dat een cultureel gebouw een belangrijke bijdrage kan leveren aan de economische ontwikkeling en aan toerisme. Daarnaast ontstonden ook plannen voor een betere bereikbaarheid door middel van een metroverbinding en plannen voor publieke watersport en watersportevenementen in het schone water. Door de herziening, gepubliceerd in 1988, werd de kwaliteit van de ontwerpen van de deelprojecten verbeterd. Dit had te maken met het gebruik van andere regels, zodat er meer concurrentie tussen de ontwerpen ontstond.

Verschillende concepten en haalbaarheidsonderzoeken werden geproduceerd voor het 'Salford Centre' voor podiumkunsten. In 1991 werd een beperkte ontwerpwedstrijd gehouden. Uiteindelijk werden de architecten James Starling en Michael Wilford, beiden met internationale reputatie, gekozen om 'Salford Centre' te ontwerpen (zie Figuur 11). Zij kregen de volgende ontwerpopdracht: "a performing Arts Centre and cultural facility of European, national and regional standing, within a building of outstanding architectural merit."

Figuur 11: Concept 'Salford Centre'

In 1994 werd het masterplan ontwikkeld met verschillende elementen. Vanaf nu werd dit project 'The Lowry Project'. Het project bestond uit: de Lowry; de Plaza, de Lowry voetgangersbrug over de 'Manchester Ship Canal' en commerciële ontwikkeling. De commerciële ontwikkeling werd ingevuld met de Digital World Center (kantoren) en woningen. De Digital World Center, van 6700m², is gericht op startende of kleine bedrijven.

6.6.3 The Lowry

Wilford ontworp een plaats voor cultuur, waar mensen zich op zijn gemak voelen en een gebouw dat functioneel is. De driehoekvormige locatie zorgde voor een driehoekig plan van het gebouw, waarbij de ingang direct aan het publieke plein is gelegen. De Lowry is een multifunctioneel gebouw voor kunst, entertainment en innovatie. Het gebouw bevat 2 theaters, kunstgalerieën, een praktisch interactieve galerie (Artworks), barretjes, een café, een restaurant én conferentiefaciliteiten. Na het creëren van een stuurgroep, inclusief projectmanager, werd in 1997 met de bouw begonnen. De Lowry werd, zoals gepland, geopend op 28 april 2000.

De theaters, Lyric en Quays, hebben een grootte van 1730 en 466 zitplaatsen. Beide ruimten zijn verdeeld in drie niveaus en liggen op de centrale as van de Lowry. Deze theaters zijn omgeven door de galerieën, publieke ruimten en een royale foyer in de volle breedte met de Plaza. Het programma van de theaters biedt een grote verscheidenheid, zoals drama, opera, ballet, dans, musicals, kindershow's, populaire muziek, jazz, folklore en komedie.

Figuur 12: Het gebouw 'The Lowry'

De galerieruimten, met een totaal aan vloeroppervlak van 1610m², laten het werk van LS Lowry, een lokale kunsttiet, zien naast de wisselende tentoonstellingen. Het werk van LS Lowry, één van de meest populaire kunstenaars in Groot-Brittannië, bevindt zich in het hart van het gebouw. Deze werken zijn elke dag, dag en nacht, gratis te bekijken alsmede sommige andere

regionale, nationale of internationale tijdelijke tentoonstellingen. Daarnaast biedt de Lowry mogelijkheden voor kleine werkcolleges en zelfs grote conferenties.

Artworks biedt een interactieve en plezierige ervaring aan een ieder en bevordert het verkennen van de creatieve kanten van de bezoekers door middel van visuele hulpmiddelen, geluiden, muziek, beweging en woorden.

Het restaurant, café en de barretjes zijn langs de waterkant, zuidzijde, gesitueerd. Op deze manier kunnen gebruikers genieten van een spectaculair uitzicht over de 'Manchester Ship Canal'. Naast deze attracties zijn ook winkels met boeken, cd's, educatie speelgoed en kunstvideo's aanwezig.

Een promenade rond het gebouw weeft alle activiteiten aan elkaar en draagt bij aan een goede toegankelijkheid van deze activiteiten. Het gebouw, een architectonisch 'flagship', is zo ontworpen dat het omliggende landschap en de waterweg wordt weerspiegeld in zijn glazen en metallic buitenkant. Hierdoor krijgt het gebouw een uniek karakter en identiteit.

Twee andere projecten kunnen niet los worden gezien van de Lowry. De Lowry Plaza, een plein, is een verzamelpunt voor bezoekers van de Lowry. Tevens is deze openbare plek een mooie locatie voor evenementen en festivals, zoals de 'Commonwealth Games' of een finishplek voor marathons. De andere project is de voetgangersbrug. De Lowry voetgangersbrug zorgt voor een betere bereikbaarheid van de Lowry.

6.6.4 Financiering

De Lowry project, de Lowry; de Plaza, de Digital World Centre, de Lowry voetgangersbrug en overig infrastructuur werd gefinancierd door een variëteit aan bronnen. De Lowry ontving een totaal van 75 miljoen pond van de 'National Lottery', dat was 70% van de totale kosten van het project. Van dit bedrag werd ca. 21 miljoen pond beschikbaar gesteld door de 'Millennium Commission', circa 11 miljoen pond door de 'Heritage Lottery Fund' en de rest door de 'Arts Council of England'. Daarnaast zorgde andere publieke en private bronnen, zoals Europese regionale ontwikkelingsfonds, Salford City Council, Engelse Samenwerkingsverbanden, Trafford Park Development Corporation en EDS, voor de verdere financiering. EDS is de grootste informatietechnologie bedrijf van Groot-Brittannië. Zij sponsorde de Lowry voor 5 jaar met 2 miljoen pond.

Van 1985 tot 1996 is £340 miljoen geïnvesteerd in het Salford Quays ontwikkelingsplan en de voorbereiding, zoals de waterschoonmaakwerkzaamheden. Het grootste deel kwam op conto van private partijen. Tussen 1996 en 2005 hebben publieke partijen £105 miljoen en private partijen £125 miljoen geïnvesteerd in Salford Quays en de Lowry (Salford City Council, 2005).

6.6.5 Ruimtelijk-economisch effect

De Lowry was een katalysator voor de rest van de herontwikkeling van het gebied 'The Quays' en voor de culturele, creatieve en economische activiteiten in Salford Quays. Een overdekt winkelcentrum en het Imperial War Museum werd aangetrokken door de uitstraling die de Lowry had. Vanaf dat moment kon het gebied echt worden gezien als een leisure-gebied. Een gebied waar mensen voorstellingen kunnen zien, kunnen genieten van kunst en cultuur, actief bezig kunnen zijn, maar ook kunnen winkelen. Kortom is de Lowry een prikkelende en stimulerende locatie voor educatie, recreatie en creativiteit. Creativiteit, omdat de Lowry de mogelijkheden tot sociale interactie en participatie in de maatschappij laat toenemen.

De Lowry gaf het gebied een nieuw imago en een impuls aan de economische ontwikkeling van Salford. Dat is de reden dat de Lowry ook vaak wordt beschreven als "Salford's Guggenheim".

Nu wordt de Lowry niet alleen gezien als een winst voor educatie, recreatie en creativiteit, maar ook een grote 'must see' toeristische attractie en bestemming. Bezoekers van de Lowry spenderen een half uur voor een kop koffie tot een volle dag bekijken van bijvoorbeeld de kunstgaleries met aansluitend een maaltijd in één van de restaurants en/of een theatervoorstelling. In de Lowry is dag en nacht wat te beleven. Sinds de opening op 28 April 2000 heeft de Lowry alle verwachtingen

overtroffen met een bezoekersaantal van ca. een miljoen in het eerste jaar. Volgens de Lowry trekt de Lowry gemiddeld 800.000 bezoekers per jaar aan. Het aantrekken van een internationaal triatlon wedstrijd zorgde ervoor dat in de Salford Quays gezwommen werd en dat het watersportcentrum in trek kwam. Dit zorgde voor een extra toestroom van bezoekers. Daarnaast hebben de conferentiefaciliteiten veel belangstelling opgewekt van nationale en internationale bedrijven en instellingen.

De massale toestroom naar de Lowry had ook zijn effect op het aantal hotels. Het aantal hotels nam toe in Salford. Ook in de toekomst zijn hotels gepland op pier 9 (Salford City Council, 2005). Een ander effect van de grote bezoekersaantallen is dat de Lowry haar krachten heeft gebundeld om de bezoekers nog meer tegemoet te komen. De Lowry heeft samen met The Trafford Centre, Manchester United en de Quality Hotel, een totaal pakket gecreëerd voor bezoekers.

In 2005 waren 150 tot 200 nieuwe bedrijven, 2000 woningen (Raco, 2005) en 160.000m² kantoorruimten in the Quays (Salford City Council, 2005). De woningen zijn speciaal gericht op huishoudens van 1 á 2 personen. Het economisch effect van de herontwikkeling is dat meer dan 10.000 mensen aan het werk zijn in de Quays (Salford City Council, 2005). Geschat wordt dat de Lowry en daaraan verbonden initiatieven 6.500 nieuwe banen heeft opgeleverd aan de maatschappij (Tibbott, 2002). Deze creatie van banen heeft positieve invloed gehad op de werkloosheid. De herontwikkeling van Salford Quays heeft gezorgd voor de snelste daling in het aantal werklozen in de regio Manchester (Salford). Volgens de Office for National Statistics is het werkloosheidspercentage in Salford gedaald van 7,8% (1996) naar 3,8% (2001). In 2004 lag dit percentage zelfs op 3,1%.

Het succes kan ook worden gezien in de stijgende prijzen van de woonappartementen. Immers kan dit worden gezien als een stijging van het vertrouwen van investeerders en ontwikkelaars. Dit heeft tot gevolg voor de verdere ontwikkeling van het gebied dat zij bereid zijn meer te investeren in het gebied.

De herontwikkeling heeft ook gezorgd voor een verbetering van de 'quality of life'. 60% van het gebied is groen, waarbij ook nog eens 1500 bomen zijn geplant. Hierdoor is het een levendige woon- en werklocatie geworden.

6.7 Bevindingen

Het imago dat is ontstaan door de culturele objecten in de drie steden heeft juist de steden geholpen om een positieve economische ontwikkeling op gang te brengen. De economische basis veranderde in de stad. De traditionele sectoren werden minder belangrijk en een nieuwe economie (de creatieve industrie) ontstond. Een goede imago van de stad of regio zorgt dat bedrijven en huishoudens zich willen associëren met het betreffende gebied. Tevens zorgt een goed imago ervoor dat investeerders durven te investeren in de stad. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in het voorbeeld Salford-Manchester, waar de stijging in prijs van de woonappartementen gelijk wordt gesteld aan de stijging van het vertrouwen van investeerders en ontwikkelaars. Dus verbetering van het imago zorgt ook een verbetering van de lokale economie.

Ook de culturele objecten op zich zijn katalysatoren voor de rest van de herontwikkeling en de economische ontwikkeling. Een goed voorbeeld is die van de Lowry. Dit gebouw zorgde indirect voor een overdekt winkelcentrum en het Imperial War Museum. Ook steeds meer hotels wilde zich in het betreffende gebied vestigen. In de andere twee voorbeelden nam het aantal hotels ook toe de door de economische en toeristische ontwikkeling.

In de drie cases bleek dat de werkgelegenheid toenam in de betreffende gebieden. In Salford Quays waren in 2002 meer dan 10.000 permanente banen gecreëerd, waarvan 6.500 door toedoen van het Lowry project. Ook in Dublin was een groei van 300% (1500) in nieuwe banen, vnl. in de culturele industrie en diensten. Direct aansluitend nam in alle drie de voorbeelden het werkloosheidspercentage af. De grootste daling in werkloosheid was in het voorbeeld Bilbao.

Daarnaast is de 'quality of life' van de steden toegenomen door de ingrijpende culturele maatregelen. Steden werden aantrekkelijk voor bedrijven, maar ook voor huishoudens. Dit kwam niet alleen door de internationale lof die is ontstaan bij de steden, maar ook door de opvatting van de bewoners. Na de bouw van bijvoorbeeld het Guggenheim Museum bleek dat het aantal mensen dat trots was op de stad toenam met 5 procent.

Naast een nieuw imago en een betere 'quality of life' hebben de culturele objecten gezorgd dat de steden toeristische trekpleisters werden. Het toerisme zorgt voor veel productie en consumptie, wat zorgt voor inkomsten. Bilbao ontving het eerste jaar na opening van het Guggenheim Museum al 1,3 miljoen bezoekers. Dit aantal nam in de jaren wel af, behalve de laatste 3 jaren waarin weer een lichte stijging is te zien. Gemiddeld komen er bijna 1 miljoen bezoekers per jaar, waarvan velen overnachten. Ook de Lowry trekt een groot aantal bezoekers per jaar. Hier ligt het aantal rond de 800.000. Bij Temple Bar ligt het aantal bezoekers per dag op 50.000.

In alle drie de voorbeelden waren de evenementen (cultureel en/of sport) ook belangrijk. Speciale locaties werden binnen de herontwikkeling hiervoor gereserveerd, bijvoorbeeld de vier openbare ruimte in Dublin. In Dublin zorgde dit voor een groei aan bezoekers van 42.250 in 1993 tot 547.341 in 1999. Het culturele object zorgde ervoor dat evenementen werden aangetrokken en gehouden werden in de buurt van het betreffende object, bijvoorbeeld in Bilbao en in Salford-Manchester.

De ruimtelijke kwaliteit van de omgeving werd in de drie voorbeelden als een belangrijke invalshoek gebruikt. Voldoende groen was in alle drie de plannen een uitgangspunt. In Bilbao zelfs 2/3 van de totale oppervlakte dat moest worden herontwikkeld. Daarnaast speelde bereikbaarheid ook mee in de herontwikkeling. In bijvoorbeeld Salford-Manchester werd naast het culturele object ook een brug gerealiseerd.

Belangrijk is, dat het ontwerp van een cultureel gebouw een hoge kwaliteit bezit en functioneel is. In de casestudies van Bilbao en Salford-Manchester moesten de culturele objecten wat bijzonders uitstralen. Een architectonisch hoogstandje was een belangrijk uitgangspunt in het ontwerp van de culturele objecten. Het gaat hierbij niet alleen om de kwaliteit van het innovatieve ontwerp, maar ook om de kwaliteit en de beleving van de activiteiten, die in het gebouw plaatsvinden. Natuurlijk geeft het gebouw de eerste indruk, 'sense of place', aan de bewoners en de bezoekers. Het gebouw moet direct aantrekkelijk zijn als bestemming en als marketingstool voor de stad en regio. Op deze manier geeft het object een impuls aan de economische ontwikkeling van het betreffende gebied. Daarom hebben de steden Bilbao en Salford-Manchester ook gekozen voor een architect met internationale reputatie. De reputatie van de architect geeft indirect al een imago mee aan het ontworpen gebouw.

Daarnaast valt op dat elke stad veel betekenis geeft aan de lokale historie. Voor de ingrijpende projecten werd teruggevallen op lokale culturen, tradities en levensstijlen. Elke stad heeft vanuit zijn eigen cultuur en traditie geredeneerd om zo de lokale identiteit te versterken. Elke cultuur is op zijn eigen manier in de historie zo gegroeid en is dus uniek. Daarom kiest bijvoorbeeld Salford-Manchester ervoor om het werk van LS Lowry, een lokale artiest, te tonen en zijn naam te gebruiken voor het gebouw. Dublin heeft juist het oude stratenpatroon en oude gebouwen ongedeerd gelaten om zo de sfeer die in het district hing te behouden. Archeologie was ook een belangrijk thema in dit stedelijk vernieuwingsproject.

Initiatieven werden op lokaal niveau genomen. Hogere overheden gaven meer vrijheid aan de lagere overheden (bottom-up). Op deze manier werd gemakkelijker draagvlak voor het culturele project gecreëerd bij belanghebbenden, inclusief bewoners van de stad. Een uitzondering was het project in Dublin. Deze werd meer centraal geleid. Dit omdat dit stedelijk vernieuwingsproject een Europees pilotproject werd. De belangen werden te groot voor Ierland.

Verder zie je dat de projecten in de 3 cases zijn gerealiseerd door middel van een publieke-private samenwerking. Vroegtijdig werden belanghebbenden betrokken in de projecten of namen zelf het initiatief, zoals in Dublin. Dit zorgde voor een snel en een creatief proces. Deze manier van het inrichten van het proces zorgde ook voor om de financiering van de ingrijpende projecten rond te krijgen. Naast de Europese subsidies die zeer belangrijk waren, kwam het grootste deel van de financiering op het conto van de private partijen.

6.8 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft antwoord gegeven op de vraag: Op welke wijze zijn Europese steden met dezelfde achtergrond als de stad Enschede bezig geweest met ruimtelijk-economische structuurversterking? Dit is centrale vraag 3 van dit onderzoek. Uit de drie bestudeerde Europese voorbeelden, Bilbao, Dublin en Salford-Manchester, blijkt dat ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van de stad met behulp van de factor cultuur mogelijk is. In de drie voorbeelden wordt de ruimtelijk-economische impuls beschreven die het aspect cultuur aan de stedelijke ontwikkeling van de stad heeft bijgedragen. Alle drie de voorbeelden laten zien dat met behulp van culturele projecten de verslechterde stedelijke economie uit de slop kan worden getrokken. Culturele objecten brengen steden en stedelijke ontwikkeling in een stroomversnelling. Cultuur draagt bij aan de creatie van een identiteit en verbeelding, aan de werkgelegenheid, aan marketing van de stad en regio én aan de ontwikkeling van toerisme. Kortom, culturele projecten zorgen voor ruimtelijk-economische structuurversterking van de stad. Hierin is een belangrijke rol weggelegd voor de ontwikkeling van menselijk kapitaal, creativiteit en ‘vertrouwelijke’ gebouwen.

Maar met welke indicatoren wordt de impuls, die cultuur bijdraagt aan de ruimtelijk-economische structuur, meetbaar of kenbaar gemaakt in de casestudies? Dus hoe wordt in de praktijk de impuls meetbaar gemaakt? Welke informatie is hiervoor aanwezig? Uit de casestudies blijken de volgende indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking gebruikt te worden:

- het aantal banen;
- het werkloosheidspercentage;
- het aantal bezoekers (toeristen);
- het aantal hotels;
- de trotsheid van bewoners van de stad.

Hierbij spelen het aantal hectare groen en het aantal openbare ruimten een belangrijke rol.

7 Conclusie

Dit rapport heeft verslag gedaan van een onderzoek naar ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van de stad Enschede. Het doel van dit onderzoek luidde:

“Het aanreiken van (beleids-)maatregelen voor het behalen van ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede, om te voorkomen dat de groei van stedelijk ruimtegebruik, voor wonen én werken, in de regio Twente ten koste gaat van de omringende landschappelijke kwaliteit.”

Door antwoord te geven op de laatste centrale vraag wordt het doel van dit onderzoek bereikt. Eerst zal kort de belangrijkste gegevens en bevindingen naar voren worden gebracht.

Op basis van onderzoeksvraag 1 blijkt dat tegenwoordig de relatie tussen ruimte en economie ruimer wordt gezien. De moderne economie bestaat uit een drietal stromingen, namelijk de ‘klassieke’ behavior-economie, de kenniseconomie en de vrijetijdseconomie. Deze stromingen kunnen niet los van elkaar worden gezien. Binnen deze stromingen hebben de functies wonen en recreëren een even grootte plaats als de functie werken opgevraagd. Naast bedrijven spelen bewoners en bezoekers een essentiële rol in de economische ontwikkeling van een gebied.

Een stad die zich niet tijdig aanpast aan ‘algemene’ structuurveranderingen kan geïsoleerd raken in oude technologieën, achterblijvende nieuwe vaardigheden van personeel en verouderde machineparken. Om deze ‘lock-in’ te voorkomen is het belangrijk dat steden bij ruimtelijk-economische structuurversterking zich richten op wonen, werken en recreëren, waarbij samenhang tussen deze functies essentieel is. Een stad of regio in de 21^e eeuw moet dus een plaats zijn waar consumptie, ervaringen, levensstijlen en entertainment bij elkaar komen en convergeren, waar leven, werken, leren en spelen in elkaar overlopen en waar deze activiteiten geïntegreerd zijn in het dagelijks bestaan. Dit omdat het cultureel, creatief en innovatief klimaat, de recreatieve mogelijkheden én de omgevingskwaliteit worden doorslaggevend voor de vestigingsplaatskeuze van huishoudens, bedrijven en de komst van bezoekers als voor het vasthouden van de reeds gevestigden.

Ruimtelijk-economische structuurversterking is het nemen van maatregelen op relevante factoren van het vestigingsgedrag van economische activiteiten en de samenhang ertussen, die de vitaliteit van de stad verbeteren op de lange termijn. Hierbij gaat het om ruimtelijke maatregelen, maar ook om economische maatregelen die ruimtelijk uitwerken. Padafhankelijkheid is hierin essentieel. Een regio of stad dient dan uit te gaan van die activiteiten waar zij traditioneel goed in is en die passen bij het sociale klimaat van die streek. Een laatste aandachtspunt is dat de invloed van ruimtelijk-economische maatregelen meestal op de lange termijn is terug te zien. Het effect van een genomen ingreep is niet altijd direct te meten door invloeden, zoals conjunctuur.

Voor het aantonen van het effect zijn een groot aantal prestatie-indicatoren voor ruimtelijk-economische structuurversterking terug te vinden in de literatuur. Een groot deel van deze indicatoren kan een gemeente niet direct zelf sturen; een soort machteloosheid van beleid. Dit heeft te maken dat indicatoren ook onderling op elkaar inwerken (een multiplier-effect). Zonder een actieve houding van de overheid (ontwikkelingsplanologie), blijft de overheid aangewezen op Ruimtelijk orderingsbeleid, waar kennis- en vrijetijdseconomie niet eenduidig mee kan worden gestuurd.

Het antwoord op onderzoeksvraag 2 laat zien dat gezien de kernkwaliteiten en ambitie van de stad Enschede, Enschede zich wil profileren op het gebied van cultuur. Recente culturele voorbeelden zijn het project Muziekkwartier en het cultuurcluster in Roombeek. Culturele voorzieningen zorgen voor een grote kwaliteitsimpuls aan de stad, waarmee de attractiviteit van de stad voor huishoudens, bedrijven en bezoekers wordt verhoogd.

Europese steden Bilbao, Dublin en Salford-Manchester, met dezelfde achtergrond als de stad Enschede laten zien dat ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van de stad met behulp van het aspect cultuur mogelijk is. Alle drie de voorbeelden laten zien dat met

behulp van culturele projecten de verslechterde stedelijke economie uit de slop kan worden getrokken. Culturele objecten brengen steden en stedelijke ontwikkeling in een stroomversnelling. Prestigieuze culturele voorzieningen fungeren als middel voor het verbeteren van het leefmilieu en de kwaliteit van het stedelijk leven op lokaal en regionaal niveau. Daarnaast of eigenlijk daaropvolgend dragen culturele voorzieningen ook bij aan de creatie van een identiteit en verbeelding, aan de werkgelegenheid, aan de marketing van de stad en regio én aan de ontwikkeling van toerisme. Bij deze culturele voorzieningen zorgt een architectonisch hoogstandje voor een extra impuls. Het gaat hierbij om een hoge kwaliteit, maar ook dat het gebouw functioneel is. Een ander opvallend feit is dat het ook gaat om culturele evenementen. Vaak is het een combinatie object – evenement. Voor deze bijvoorbeeld culturele evenementen zijn openbare ruimten, zoals pleinen, essentieel. Een belangrijk uitgangspunt bij de culturele voorzieningen dient de lokale historie, traditie of cultuur te zijn. Steden moeten vanwege de concurrentiestrijd niet kopiëren, maar uitgaan van hun eigen kracht en de historisch gegroeide sociale relaties. Daarnaast speelt veel groen ook een aanvullende rol bij culturele voorzieningen. Als laatste bleek uit de voorbeelden dat de investeringen in cultuur renderen door toedoen van de vastgoedontwikkeling rond deze culturele gebieden.

De impuls of het effect aan ruimtelijk-economische structuurversterking kan door vijf indicatoren worden aangegeven of meetbaar worden gemaakt. Immers hier blijkt voldoende gegevens in de praktijk over te zijn? Dit zijn de volgende indicatoren:

- Groei van het aantal banen;
- Daling van het werkloosheidspercentage;
- Groei van het aantal bezoekers (toeristen);
- Groei van het aantal hotels;
- Stijging van de trotsheid van bewoners van de stad (regio).

Met deze bevindingen kan antwoord gegeven op de laatste centrale vraag, namelijk welke (beleids-)maatregelen kunnen genomen worden om ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de huidige bebouwingscontouren van de stad Enschede te behalen en daarbij de omringende landschappelijke kwaliteit hoog te kunnen houden?

Gezien de Europese voorbeelden is alsmaar uitbreiden aan de stadsranden niet de enige maatregel om ruimtelijk-economische structuurversterking te bewerkstelligen. Met behulp van het aspect cultuur kan ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van de stad worden behaald. Het realiseren van culturele voorzieningen is voor de stad Enschede een optie. Hiervoor dient de gemeente Enschede maatregelen te nemen op de volgende punten:

- Zorg voor een architectonisch hoogstandje met voorkeur ontworpen door een architect met internationale reputatie;
- Naast de culturele activiteiten dient er ook ruimte worden gereserveerd voor de culturele industrie (bijv. broedplaatsen voor kunstenaars) en voor ondersteunende diensten (zoals barretjes)
- Tevens zorg voor voldoende openbare ruimte om evenementen daar te kunnen organiseren;
- Veel groen geeft het gebied van de culturele voorziening een extra kwaliteit;
- Goede link met de binnenstad en een goede bereikbaarheid;
- Neem de lokale traditie, historie en cultuur als uitgangspunt voor de culturele voorziening (eigen kracht);
- Betrek de lokale bevolking met het nemen van initiatieven, dit zorgt voor draagvlak maar ook voor de mogelijkheid tot een publiek-private samenwerking voor de bekostiging van het culturele project.
- Blijf na realisatie niet stil zitten, maar zorg voor continue vernieuwing én verbetering van het culturele gebied.

Het effect van deze ruimtelijk-economische maatregelen kan aangetoond worden met dezelfde vijf indicatoren die uit de Europese voorbeelden naar voren kwamen. Daarnaast zou eventueel in de toekomst nog meerdere prestatie-indicatoren worden gebruikt uit tabel 2. Dit in verband met de aanwezige data.

8 Aanbevelingen

Op basis van de conclusies kunnen de volgende aanbevelingen worden gegeven.

Probeer als stad het belang in te zien om toch harde grenzen aan de groei te stellen. Bescherm groene, waardevolle gebieden voor de stad Enschede door de grenzen hard te maken en overschrijding niet mogelijk te maken. De ruimtelijke kwaliteit van het buitengebied geeft een kwaliteit aan de stad Enschede en aan de ruimtelijk-economische structuur van Enschede. Uit de interviews met Nederlandse gemeenten blijkt in de praktijk toch een ommekeer te komen. Gemeenten zien in dat waardevolle gebieden om de stad een extra kwaliteit aan de stad geven. Dit geldt ook voor de stad Enschede. Deze grenzen kunnen worden gesteld, omdat Nederland te maken krijgt met consoliderende steden en omdat ook met het aspect cultuur ruimtelijk-economische structuurversterking binnen de bebouwingscontouren van een stad kan worden bewerkstelligd.

Om een cultureel project een succes te laten worden is het belangrijk vanuit de actoren te redeneren en zo min mogelijk voor te schotelen. Dus probeer als gemeente te achterhalen wat de mensen in de stad Enschede eventueel zouden willen. De culturele vrijetijdsvoorziening wordt natuurlijk in de eerste plaats voor de bewoners van Enschede gebouwd. Dient de culturele vrijetijdsvoorziening voor de regio gebouwd te moeten worden, omdat Enschede fungeert als voorzieningenniveau (cultureel centrum) voor de hele Euregio, dan zou op regionaal niveau deze inventarisatie moeten plaatsvinden.

Naast deze inventarisatie is een inventarisatie in de Euregio van alle vrijetijdsvoorzieningen ook een belangrijke aanbeveling. Dit omdat de Europese voorbeelden grotere steden zijn dan Enschede. Dus probeer de bevindingen op Twentse schaal toe te passen, ook omdat culturele voorzieningen zich moeten kunnen onderscheiden van elkaar. Hiervoor is het belangrijk om als gemeente Enschede te weten welke culturele voorzieningen er zijn en wat de kwaliteit van die voorzieningen zijn. Dus breng als gemeente in kaart welke culturele vrijetijdsvoorzieningen in de regio Twente (of Euregio) zijn, wat de kwaliteit ervan is en wat de bewoners van Twente (incl. Enschede) nog meer zouden willen.

Voor Enschede zou het goed zijn om een architectonisch hoogstandje te realiseren bij de bouw van een cultureel object. De gemeente heeft zelf aangegeven dat het voornamelijk bekend staat als een groene stad en dat de kwaliteiten van de stad zelf (bezigheden) niet naar voren komen. Het evenementenbeleid wordt wel steeds beter, maar of Enschede ook zo gezien wordt? Het imago van Enschede kan door middel van zo'n architectonisch gebouw worden verbeterd. Hierdoor wordt Enschede nog beter op de kaart gezet. Misschien is het mogelijk om bij het Muziekkwartier nog veranderingen door te voeren op dit gebied, zodat het meer uitstraling geeft aan de stad. Daarbij dient ook goed nog gekeken te worden naar de bereikbaarheid. Eventueel zou het havengebied van Enschede, die volgens de gemeente Enschede zal worden geherstructureerd, een goede locatie zijn om een hoogstaand cultureel object (voorziening) te plaatsen. Immers heeft dit gebied al een goede bereikbaarheid vanaf de snelweg. Door hierbij een link te leggen met het plessuregebied Go Planet, kan Go Planet meer met de stad Enschede worden verbonden. Hierdoor zou dit gebied opgekrakt en dus aantrekkelijker worden voor bewoners, maar ook toeristen.

Daarnaast zijn er ook vragen opgerezen tijdens dit onderzoek. Op de volgende punten is vervolgonderzoek mogelijk. Ten eerste, eigenlijk wel een aanbeveling, probeer te achterhalen (onderzoeken) of de culturele voorzieningen in de drie Europese voorbeelden nog invloed hebben gehad op eventuele uitbreidingen aan de stadsranden. Dus is er een afgeleide? Hiervoor is een empirisch onderzoek nodig.

Een tweede interessante vervolgonderzoek is naar de exacte rol van de overheid en de partners in de succesvolle voorbeelden. Wat waren de verhoudingen tussen de actoren? Hoe is het proces ingericht en hoe verliep de besluitvorming? Dit zijn belangrijke vragen waarop antwoord dient te worden gevonden om de voorbeelden gemakkelijker te kunnen toepassen op de stad Enschede. Risico's voor de stad Enschede kunnen hierdoor gemakkelijker worden weggenomen.

Vanwege de reden dat Enschede fungeert als een cultureel centrum voor de hele Euregio is het belangrijk voor de stad Enschede om te weten op welke wijze je bezoekers naar Enschede krijgt. Waarvoor gaan deze bezoekers naar Enschede? Misschien is een vergelijkend onderzoek nodig, waarin Enschede met ander omliggende steden wordt vergeleken.

Omdat het aspect cultuur economisch zo belangrijk is, ook regionaal, is een onderzoek naar de mogelijkheden van het inzetten van cultuur voor het Twentse vliegveld een optie. Misschien kan het Twentse vliegveld gaan fungeren als regionaal ontspanningsgebied.

Literatuuropgave

- Bartelsman, E.J. & Hinloopen, J. (2000). ICT en economische groei. In *Economisch Statistische Berichten* 85, nr. 4254, pp. 376-378.
- Beugelsdijk, S. (2003). *Culture and Economic Development in Europe*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Boschma, R.A., Frenken, K. & Lambooy, J.G. (2002). *Evolutionaire economie. Een inleiding*. Bussum: Coutinho.
- Christaller, W. (1966). *Central Places in Southern Germany*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Christensen et al. (1990). Firms in network: Concepts, spatial impacts and policy implications. In S. Illeris & L. Jakobsen (eds.). *Networks and Regional Development*. Copenhagen: Akademisk Verlag University Press. pp. 11-58.
- Cooke, P. (2003). *Knowledge Economies - Clusters Learning and Cooperative Advantage*. London: Routledge.
- Cooke, P. (2005). De succesvolle regio. In *Agora* 21, nr. 3, pp. 10-12.
- CPB. (2002). *Pijlers onder de kenniseconomie. Opties voor institutionele vernieuwing*. Den Haag: CPB.
- Dunning, J.H. (1977). Trade, Location of Economic Activity and the MNE: The Search for an Eclectic Approach. In Ohlin, B., Hesselborn, P.Q. & Wijkman, P.M. (eds.). *The International Allocation of Economic Activity*. London: MacMillan.
- Ernste, H. & Boekema, F. (Red.) (2005). *De cultuur van de lokale economie, de economie van de locale cultuur*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Evans, G. (2005). Measure for Measure Evaluating the Evidence of Culture's Contribution to Regeneration. In *Urban Studies* 42, nos. 5/6, pp. 1-25.
- Feldman, M.P. (2000). Location and innovation: The new economic geography of innovation, spillovers, and agglomeration. In G. Clark, M. Feldman & M. Gertler (eds.). *Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Florida, R. (2002a). The economic geography of talent. *Annals of the Association of American Geographers* 92, nr. 4, pp. 743-755.
- Florida, R. (2002b). *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Florida, R. (2003). Cities and the Creative Class. In *City & Community* 2, Nr. 1, pp. 3-19. Blackwell Publishing.
- Florida, R. (2005). *The flight of the creative class: The new global competition for talent*. New York: Harper Collins Publishers.
- Foray, D. (2004). *The economics of knowledge*. Cambridge: The MIT Press.
- Gemeente Enschede. (2001a, 2^e druk). *Enschede biedt ruimte voor de toekomst. De ruimtelijke Ontwikkelingsvisie voor de lange termijn*. Enschede: Gemeente Enschede.
- Gemeente Enschede. (2001b). *Maatwerkconvenant Grotestedenbeleid Enschede. Toekomstvisie Enschede 2010. Ambities en Inzet*. Enschede: Gemeente Enschede.
- Gemeente Enschede. (2004a). *Cultuur en Technologie. Een economisch actieprogramma*. Enschede: Gemeente Enschede. (Intern)
- Gemeente Enschede. (2004b). *Projectenboek. Stedelijke Ontwikkeling en Herstructurering*. Enschede: Gemeente Enschede. (Intern)
- Gemeente Enschede. (2005). *Programmabegroting 2006-2009*. Enschede: Gemeente Enschede.
- Glaeser, E. (2003). The New Economics of Urban and Regional Growth. In G. Clark, M. Feldman & M. Gertler (Eds.). *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Pp. 83-98. Oxford: Oxford University Press.
- Glaeser, E.L. & Saiz, A. (2003). *The rise of the skilled city*. (NBER Working papers 10191.) Cambridge: National Bureau of Economic Research.

- Haakansson, H. (Ed.). (1987). *Industrial Technology Development - A Network Approach*. London: Croom Helm.
- Håkanson, H. (1979). Towards a theory of location in corporate growth. In Hamilton, F.E.I. & Linge, G.J.R. (Eds.) *Spatial analysis, industry and the industrial environment 1: Industrial systems*. London: Wiley, pp. 115-138.
- Hasselt, K. van (2005). Dringen op de stedenmarkt. *De Regio S&RO*. 86 nr. 2, pp 3. Den Haag: Nirov.
- Hotelling, H. (1929). Stability in competition. In *Economic Journal* 39, pp.41-57.
- Jacobs, D. (1999). *Het Kennisoffensief; slim concurreren in de kenniseconomie*. Alphen aan de rijn: Samson.
- Jacobs, J. (1984). *Cities and the Wealth of Nations*. New York: Vintage.
- Jaffe, A.B. & Trajtenberg, M. (2002). *Patents, citations and innovation. A window on the knowledge economy*, Cambridge: The MIT Press.
- Janelle, D. G. (1969). Spatial organization: A model and concept. In *Annals of the Association of American Geographers* 59, pp. 348-364.
- Katwijk, J. van & Eygenraam, S. (2005). *Kenniseconomie & de stad. Naar een dynamische kennissamenleving in 2010*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden.
- KCGS. (2005). *Stad en Welvaart. Beleid voor de nieuwe economie*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden.
- Kloosterman, R.C. (2004). Recent employment trends in the cultural industries in Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht. A first exploration. In *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95, nr. 2, pp. 243-262.
- Lambooy, J.G. (1988). *Regionale economische dynamiek. Een inleiding in de economische geografie*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Lambooy, J.G. (2002). Knowledge and urban economic development: an evolutionary perspective. In *Urban Studies* 39, nr. 5/6, pp. 1019-1035.
- Lambooy, J.G. (2004). *Geschakelde metropolen en de tussengebieden. Essay voor de Vromraad*. (Concept). <http://econ.geog.uu.nl/lambooy/VROMRAADESSAY2004.doc>.
- Lambooy, J.G., Wever, E. & Atzema, O.A.L.C. (1997). *Ruimtelijke economische dynamiek. Een inleiding in de theoretische aspecten van de economische geografie*. Bussum: Dick Coutinho.
- Lambregts, B., Röling, R. & Werff, M. van der. (2005). De stad als decor voor kennisontwikkeling in de zakelijke dienstverlening. In *Agora* 21, nr. 3, pp. 24-27.
- Louter, P.J. (1993). *Kijk op Kennis; Regionale verschillen in kennisintensiteit van bedrijvigheid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Lucas, R.E. (1988). On the mechanics of economic development. In *Journal of Monetary Economics* 22, pp. 3-42.
- Lundvall, B.A. & Johnson, B. (1994). The learning economy. In *Journal of Industry Studies* 1, nr. 2, pp. 23-42.
- Marlet, G. & Woerkens, C. van (2004). *Atlas voor gemeenten 2004*. Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten.
- Mathur, V.K. (1999). Human Capital-Based Strategy for Regional Economic Development. In *Economic Development Quarterly* 13, nr. 3, pp. 203-216.
- Meester, W.J. (1999). *Subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers*. Nederlandse Geografische Studies 261. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ. (2004). *Nota Ruimte. Ruimte voor ontwikkeling*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van EZ. (2004). *Pieken in de Delta. Gebiedsgerichte economische perspectieven*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Mommaas, H. (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. (WRR). Den Haag: Sdu Uitgevers.

- Mommaas, H. (2001). Over de culturele dimensie van de ruimte... of hoe die te begrijpen en wat ermee te doen. In *Levende Stad, tien essays over de netwerkverstedelijking*, deel 3, pp. 142-198. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Mommaas, H. (2003). *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed*. (Inaugurele rede). Amsterdam: Dutch University Press.
- Myrdal, G. (1957). *Economic theory and underdeveloped regions*. New York: Harper & Row.
- Nelson, R. & Winter, S. (1982). *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge: Harvard University Press.
- NEPROM. (2004). *Nota Ruimte. Economische groei en ruimtelijke kwaliteit*. De visie van NEPROM. Voorburg: NEPROM.
- Oort, F.G. van, Raspe, O. & Snellen, D (2003). *De ruimtelijke effecten van ict*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.
- Pellenburg, P., Steen, P. van & Wissen, L. van (Red.) (2005). *Ruimtelijke aspecten van de bedrijvendynamiek in Nederland*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Perroux, F. (1950). Economic Space: Theory and application. In *The Quarterly Journal of Economics* 64, pp. 89-104.
- Pirnay, F., Nlemvo, F. & Surlémont, B. (2003). Toward a Typology of University Spin-Offs. In *Small Business Economics* 21, nr.4, pp. 355-369.
- Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. London: The McMillan Press.
- Pred, A.R. (1969). *Behaviour and location, foundations for a geographic and dynamic location approach*. Lund Studies in Geography, Serie B, nr. 27. Lund (Sweden): The Royal University of Lund.
- Raspe, O., Oort, F.G. van & Bruijn, P.J.M. de (2004). *Kennis op de kaart. Ruimtelijke patronen in de Kenniseconomie*. Den Haag: RPB en NAI Uitgevers.
- Ricardo, D. (1821, 3^e druk). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray.
- Romer, P.M. (1986). Increasing returns and long-run growth. In *Journal of Political Economy* 94, pp. 1002-1037.
- Schrijnen, J. (2005). *Zonder ruimtelijke strategie lukt het ons niet*. (Entreerede op 20 april 2005). <http://www.ikcro.nl/artikelen/tudelft200405.html>
- Schumpeter, J.A. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.
- Simon, H.A. (1960). *The New Science of Management Decision*. New York: Harper and Row.
- Solow, R.M. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. In *Review of Economics and Statistics* 39, pp. 312-320.
- Smit, A.J. (2005). Stedelijke woonwerkmilieus nabij stadscentra. Nieuwe kansen voor verouderde bedrijventerreinen. In *Real Estate Magazine* 41, pp.45-51.
- Steehouder, M. e.a. (1999, 4^e druk). *Leren communiceren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Storper, M. & Venables, A.J. (2004). Buzz: face-to-face contact and the urban economy. In *Journal of Economic Geography* 4, pp. 351-170.
- Swanborn, P.G. (1987, nieuwe editie). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel: Boom.
- Thünen, J.H. von (1826). *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. (Neudruck nach der Ausgabe letzter Hand (1842)). Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1966.
- Urry, J. (2002). Mobility and proximity. In *Sociology* 36, nr. 2, pp. 255 - 274.
- Vernon, R. (1966). International investment and international trade in the product life-cycle. In *Quarterly Journal of Economics* 80, pp. 225-267.
- Verschuren, P. & Doorewaard, H. (2000). *Het ontwerpen van een onderzoek*. Utrecht: Lemma.
- Weber, A. (1909) *Über den Standort der Industrien, Teil 1: Reine Theorie des Standorts*. Tübingen.

Yin, R.K. (1994, 2^e druk). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks: Sage publications.

Websites

- CBS. (2004). Regionale kerncijfers. <http://statline.cbs.nl/>
- LISA. (2004). Feiten en cijfers over werkgelegenheid. <http://www.lisa.nl>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. www.oecd.org (2006)
Overig: www.rpb.nl, www.cobouw.nl, www.minez.nl, www.vrom.nl,
<http://ruimteforum.vrom.nl>

Casestudy Bilbao

Anderson, D & Nurick, J. Cultural impact. Measuring the economic effects of culture. In *Locum Destination's Review*. (2002). In *Locum Destination Review*, Winter 2002, pp. 15-17. Locum Destination Consulting.

Baniotopoulou, E. (2000). Art for whose sake? Modern art museums and their role in transforming societies: the case of the Guggenheim Bilbao. In *Journal of Conservation and Museum Studies* 7, pp. 1-15.

Bilbao Metropoli-30. (2003). *Informe Annual de Progreso 2002*. Asociacion Bilbao Metropoli-30.

Gómez, M.V. & Gonzáles, S. (2001). A reply to Beatriz Plaza's 'The Guggenheim-Bilbao Museum Effect'. In *International Journal of Urban and Regional Research* 25, nr.4, pp. 898-900.

Plaza, B. (2000). Evaluating the influence of a large cultural artefact in the attraction of tourism: the Guggenheim Museum Bilbao Case Study. In *Urban Affairs Quarterly* 36, nr. 2, pp. 264-274.

Prytherch, D.L. & Huntoon, L. (2005). Entrepreneurial regionalist planning in a rescaled Spain: The cases of Bilbao and Valencia. In *GeoJournal* 62, pp. 41-50.

Rodriguez, A., Martinez, E. & Guenaga, G. (2001). Uneven redevelopment. New urban policies and socio-spatial fragmentation in metropolitan Bilbao. In *European Urban & Regional Studies* 8, nr. 2, pp. 161-178.

- Basque Statistics Office. <http://www.eustat.es>
- Bilbao Metropoli-30.
http://www.bm30.es/plan/pri_uk.html#5
http://www.bm30.es/proyectos/guggy_uk.html
- Bilbao Ria 2000. <http://www.bilbaoria2000.org/ria2000/index.htm>
- Bilbao Town Council. <http://www.bilbao.net/>
- Bilbao Turismo. <http://www.bilbao.net/bilbaoturismo/>
- Guggenheim Bilbao. <http://www.guggenheim-bilbao.es/ingles/home.htm>

Casestudy Dublin

Payne, D. & Stafford, P. (2004). *The Politics of Urban Renewal in Dublin*. (ISSC Discussion paper series.)

McCarthy, J. (1998). Dublin's Temple Bar - A Case Study of Culture-led Regeneration. In *European Planning Studies* 6, nr.3, pp. 271-281.

Montgomery, J. (1995). The Story of Temple Bar: creating Dublin's cultural quarter. In *Planning Practice and Research* 10, Nr. 2, pp. 135-172.

Montgomery, J. (2004). Cultural Quarters as Mechanisms for Urban Regeneration. Part 2: A Review of Four Cultural Quarters in the UK, Ireland and Australia. In *Planning, Practice & Research* 19, Nr. 1, pp. 3-31.

Russell, P. (2000). *Study of the Temple Bar Cultural Development Programme*. Working paper no. 21, Department of Regional and Urban Planning, University College Dublin.

Russell, P. (2003). *The role of the EU in shaping Irish urban regeneration policy: Learning the lessons from pilot and flagship projects*. Department of Regional and Urban Planning, University College Dublin.

Smith, M. & Convery, F.J. (1996). *Ireland's Designated Areas - Lessons from Temple Bar*. An Taisce Discussion Paper. An Taisce.

- Bord Fáilte. <http://www.failteireland.ie/>
- Dublin Tourism. <http://www.visitdublin.com/>
- <http://www.temple-bar.ie/>
- <http://www.reflectingcity.com/>

Casestudy Salford-Manchester

Raco, M. & Henderson, S. (2005). *From Problem Places to Opportunity Spaces: The Practices of Sustainable Urban Regeneration*. Department of Geography, University of Reading.

Salford City Council. (2005). *Milestones. The story of Salford quays*. Salford City Council.

Struthers, T.(2003). *The Redevelopment of Salford Quays, Greater Manchester UK: Its Impact on Urban and Regional Development 1983-2003*. In *DISP 154*, pp. 11-18.

Tibbott, R. (2002). *Culture club: can culture lead urban regeneration?*

<http://www.locum-destination.com/pdf/LDR9CultureClub.pdf>

- The Lowry. <http://www.thelowry.com/>
- The Quays. <http://www.thequays.org.uk/home.asp>
- Salford. <http://www.visitsalford.com>
- Salford City Council. <http://www.salford.gov.uk/index.htm>
- Office for National Statistics. <http://www.statistics.gov.uk/>

Lijst van contactpersonen

Per E-mail:

Dhr. R.W. Fräser	Gemeente Amsterdam	Beleidsadviseur Dienst Ruimtelijke ordening
Dhr. C.J. Dipper	Gemeente Amsterdam	Beleidsadviseur Dienst Economische Zaken
Dhr. A. van Daal	Gemeente Den Haag	Beleidsadviseur Dienst Stedelijke Ontwikkeling
Dhr. H. Vranken	Gemeente Hengelo	Beleidsadviseur Dienst Economische Zaken
Mevr. J. Ordelman	Gemeente Hengelo	Beleidsadviseur Dienst Stedebouw en Verkeer
Dhr. R. Sturre	Gemeente Emmen	Sociaal Economisch Beleidsadviseur
Mevr. S. van der Steen	Gemeente Maastricht	Medewerker Afdeling Werk, Economie en Beleid
Dhr. G. Meijs	Gemeente Rotterdam	Beleidsadviseur Dienst Stedebouw, Wonen en Verkeer
Mevr. K. Docters	Gemeente Tilburg	Beleidsadviseur Kwaliteit en Organisatie
Dhr. J. Nijman	Gemeente Zaanstad	Beleidsadviseur Dienst Economische Zaken
Dhr. H. Hooiveld	Regio Twente	Senior Beleidsadviseur Ruimtelijke Ontwikkeling
Dhr. B. Riesewijk	Oost NV	Projectmanager Investeringsbevordering
Dr. T.H.C. Zwanikken	VROM-raad	Projectleider
Mevr. W. van Spronsen	Kenniscentrum Grote Steden	Medewerker Research
Dhr. E. Hoppenbrouwer	Bureau Stedelijke Planning B.V.	Adviseur
Dhr. G.H.J. Rijkhoff	VNO-NCW	Secretaris Ruimtelijk Economisch Beleid
Dhr. R. Luckey	ABF Research	Medewerker Dienst Onderzoek en Statistiek
Dhr. A.W. Verkennis	Ecorys	Adjunct Directeur Divisie regionale & stedelijke ontwikkeling
Dhr. Ter Vergert	Kamer van Koophandel	Regiosecretaris KvK Veluwe en Twente
Dhr. H. Kramer	Bestuur Regio Utrecht	Adviseur Economische Zaken
Prof. J.G. Lambooy	Universiteit Utrecht	Hoogleraar Economische Geografie
Dr. G.J. Hospers	Universiteit Twente	Docent, geïnteresseerd in Economische geografie van Europese regio's
Prof. R.C. Kloosterman	Universiteit Amsterdam (UVA)	Hoogleraar Economische Geografie/Planning
Prof. P.H. Pellenbarg	Rijksuniversiteit Groningen	Hoogleraar Economische Geografie

Interviews:

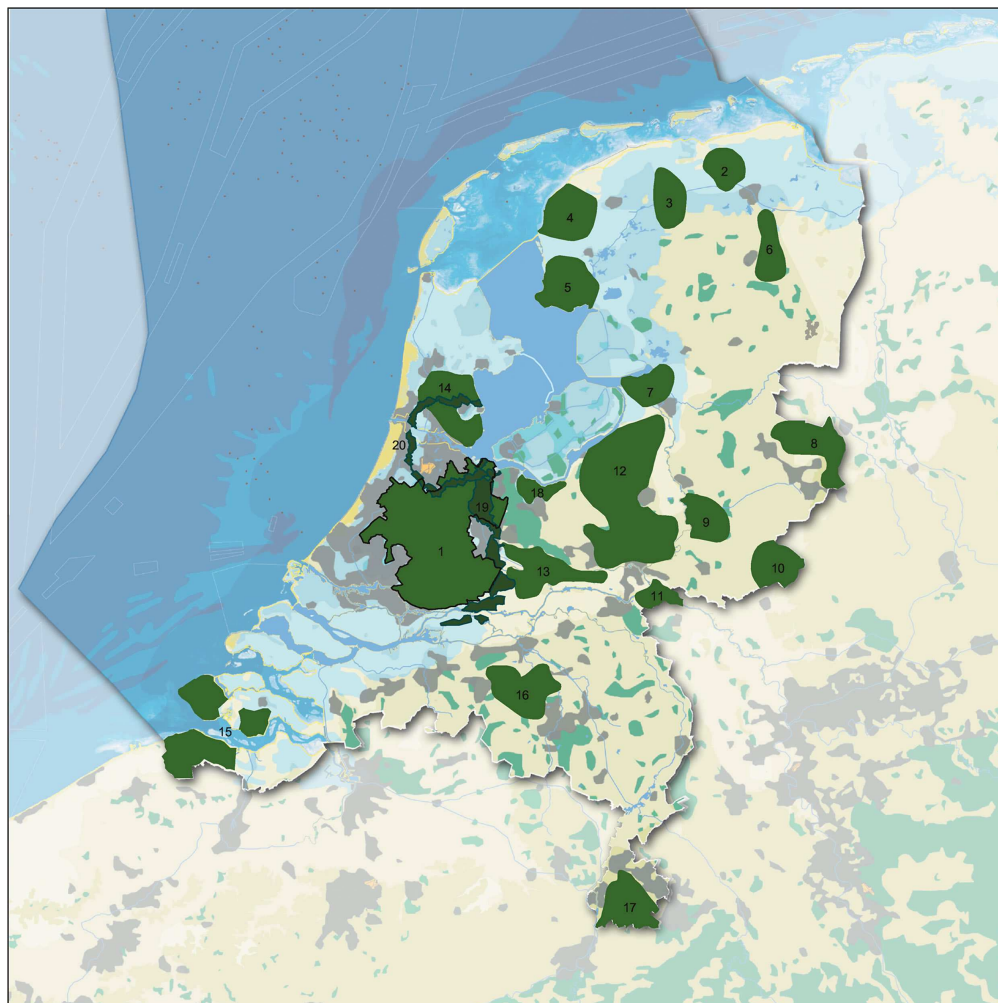
Mevr. T. Wijnstra	Gemeente Apeldoorn	Projectleider Binnenstad, afd. Ruimte en Wonen
Dhr. H. Mulder	Gemeente Enschede	Senior Beleidsadviseur Ruimtelijk Beleid
Dhr. H.W.M. Hendriks	Gemeente Enschede	Beleidsadviseur EZ, Stadseconomie
Mevr. G. Looman	Gemeente Enschede	Beleidsadviseur EZ, Vrijtijdseconomie
Dhr. P.Bijlenveld	Gemeente Enschede	Beleidsadviseur EZ, Kennisintensieve bedrijvigheid
Dhr. W.J. Doelman	Gemeente Maastricht	Hoofd Wonen , Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken (SOG)
Dhr. P. Wermenbol	Gemeente Nijmegen	Planoloog, afd. Stadsontwikkeling
Dhr. C. van Aalst	Gemeente 's-Hertogenbosch	Beleidsadviseur Stadsontwikkeling (SO/SBO)
Prof. Dr. F.G. van Oort	Universiteit Utrecht	Hoogleraar Stedelijke Economie en Ruimtelijke Planning
	Ruimtelijk Planbureau	Senioronderzoeker

Bijlagen

Inhoudsopgave bijlagen

Bijlage 1: Grenzen aan de groei.....	69
Bijlage 2: De ‘creatieve klasse’	70
Bijlage 3: Interviews vier gemeenten.....	71

Bijlage 1: Grenzen aan de groei

PKB –kaart 7: Nationale landschappen

- begrensd nationaal landschap: Groene Hart
- nader te begrenzen nationale landschappen
- Stelling van Amsterdam en Nieuwe Hollandse Waterlinie

1. Groene Hart
2. Middag-Humsterland
3. Noordelijke Wouden
4. Westergo
5. Zuidwest Friesland (Hemmen, Friese meren en Gaasterland)
6. Drentse Aa
7. IJsseldelta (Mastenbroek en Kampereiland)
8. Noordoost-Twente
9. Graafschap
10. Achterhoek
11. Gelderse Poort
12. Veluwe
13. Rivierengebied
14. Noord-Hollands Midden
15. Zuidwest Zeeland (Walcheren, Zak van Zuid-Beveland en West Zeeuws-Vlaanderen)
16. Groene Woud
17. Heuvelland
18. Arkenheem-Eemland
19. Nieuwe Hollandse Waterlinie
20. Stelling van Amsterdam

ondergrond

- vereenvoudigde topografie (exclusief hoofdinfrastructuur)
- grens Exclusieve Economische Zone (EEZ) en 12-mijls zone

0 15 30 60 90 120 km

Het kaartbeeld betreft een indicatieve weergave van de in de legenda vermelde eenheden.

Bijlage 2: De ‘creatieve klasse’

Eigenschappen

De creatieve klasse bestaat niet alleen uit mensen die een hoge opleiding hebben genoten, maar voornamelijk mensen die creatief zijn en innovatieve ideeën hebben. Het zijn mensen die vooral denken dan doen bij het leveren van een bijdrage aan de economie. Florida heeft zijn creatieve klasse samengesteld op basis van beroepen in plaats van op opleidingsniveau. Bij de creatieve klasse telt Florida niet alleen schrijvers, modeontwerpers, grafisch ontwerpers, musici, acteurs, componisten, schilders, beeldhouwers, fotografen, dansers, regisseurs en artiesten, maar ook ICT-ers, wiskundigen, architecten, ingenieurs, medici, sociale wetenschappers en onderwijzers. Zelfs managers, financieel en commercieel experts, juristen en technici behoren tot Florida's creatieve klasse (Florida, 2002b). Een deel van de creatieve klasse werkt in de kunstzinnige bedrijfstakken, ‘cultural industries’. Kloosterman (2004) heeft deze kunstzinnige bedrijfstakken voor Nederland in kaart gebracht. In zijn onderzoek kwam hij tot de conclusie dat kunstzinnige bedrijfstakken, kunsten, marketing, architectuur, reclame, radio en tv, nieuws, bibliotheken en musea, steeds belangrijker worden in de Nederlandse economie.

Creatievelingen laten zich niet alleen en niet op de eerste plaats leiden door de locatie van het werk, maar door de kwaliteiten van een plek in de brede zin. De creatieve klasse kiest voor een leefmilieu (‘Quality of place’) dat hen aanspreekt. De creatieve klasse zoekt naar plaatsen en gemeenschappen die kwalitatief hoogwaardige ervaringen bieden, openheid tot diversiteit én de mogelijkheid om hun eigen identiteit (ideeën) als creatievelingen te kunnen uitten (Florida, 2005). Hiermee worden actieve, authentieke ervaringen bedoeld, waarin zij kunnen participeren en die ze naar hun hand kunnen zetten.

Een belangrijk kenmerk van de creatieve klasse is dat er in principe hard wordt gewerkt en dat zij graag praten in hun vrije tijd over werk. Dit kenmerk gaat samen met de hedonistische levensstijl, genot als doel. De creatieve klasse hecht veel waarde aan specifieke stedelijke functies en voorzieningen op cultureel en culinair gebied, zoals musea, theaters, festivals, winkels en horeca. Daarbij gaat op cultureel gebied volgens Florida (2002b) hun voornaamste interesse uit naar ‘street-level’ cultuur. Naar buurten met een gemeenschapsgevoel, waar cultuurproductie en -consumptie dicht bij elkaar komen, waar de voorzieningen kleinschalig en gemengd zijn en waar het op straat levendig is. Tevens is natuur voor buitensport (op loop- of fietsafstand) ook een belangrijk element voor de creatieve klasse.

Om gemakkelijk gebruik te kunnen maken van alle culturele voorzieningen woont deze creatieve klasse het liefst in de stad. De andere reden waarom de creatieve klasse zich vooral bevindt in steden is dat zij elkaar willen ontmoeten in zogenaamde third spaces. Dit zijn plekken waar men kan verblijven naast thuis en werk. John Urry (2002) onderscheidt drie vormen: ‘face-to-face’, ‘face-the-place’ en ‘face-the-moment’. ‘Face-to-face’ momenten zijn geplande of toevallige ontmoetingen waar oog-in-oog contact van cruciaal belang is. De tweede vorm, ‘face-the-place’, is een confrontatie tussen een persoon en de fysieke omgeving, een berg, een klimwand of een fietstocht. De ‘face-the-moment’ is een confrontatie met bijvoorbeeld een grootschalig dance evenement, een belangrijk sportevenement of een herdenking. De mate waarin steden plaatsen en momenten, waar deze ontmoetingen kunnen plaatsvinden, aanbieden, maakt voor de creatieve klasse de ene stad aantrekkelijker dan de andere.

Bijlage 3: Interviews vier gemeenten

Gemeente Nijmegen

01-12-2005

Dhr. P. Wermenbol

Op de vraag op welke manier gaat de gemeente Nijmegen om met de grens van verstedelijking en prachtig landschap geeft dhr Wermenbol de volgende reactie. Stedelijke groei is een automatisme! In het verleden was het zo dat ook bij economische stagnatie en bij bevolkingsdaling uitbreiding van de stad plaats vond. Het gebeurt dus gewoon. De vraag is nu ook of je ongelimiteerd moet/mag uitbreiden? Maar nog altijd bepaald de noodzaak of er uitgebreid wordt. Gemeenten kiezen veelal de makkelijkste weg. Toch is hierin een kentering gaande. Discussies hierover zijn vol in de gang.

Het begrip “Kritische massa”, brengt dhr. Wermenbol onder de aandacht. Wat bepaalt hoeveel uitgebreid en hoeveel geïntensiveerd kan worden? Dichtheid van het gebied, grens van de groei, wordt waarschijnlijk bepaald door het voorzieningniveau en het infrastructuur! De capaciteit bepaald hoe intensief en hoeveel er bebouwd kan worden.

Historische stadsontwikkeling

Voor de jaren 70 waren stadsuitbreidingen voornamelijk richting het oosten. Hierdoor ontstond er schreefgroei van de stad ten opzichte van het centrum! Het centrum lag niet meer centrisch in de stad Nijmegen. Dit is nog steeds zo, maar dit heeft geen invloed gehad op het functioneren van het centrum. In 1970 zocht Gemeente Nijmegen ruimte voor een nieuw stadsdeel ten grootte van 50.000 inwoners. Omdat het centrum niet meer centraal lag, wilde de gemeente in het oosten van Nijmegen uitbreiden, namelijk in de ooiopolder (ten noordoosten van de stad Nijmegen). Hier stook het Rijk een stokje voor. Dit was bijzonder toentertijd. Het Rijk beschermde de hoge natuurlijke waarde van dit gebied. En dit is nog zo; bouwen in dit waardevolle open gebied is verboden. De gemeente wist toen ook dat de natuurlijke waarde van dat gebied hoog was, maar het belang van bouwen van woningen stond voorop. De wil om te bouwen! Tegen dit belang om te bouwen kon niet altijd tegengas worden gegeven op ambtelijk niveau.

Omdat de Ooiopolder in 1970 als woningbouwlocatie verviel, werd vervolgens een verkenning gedaan waar deze suburbane woningen geplaatst konden worden. Na het aanwijzen van enkele mogelijke uitbreidingsgebieden is toch gekozen om overal in en om de stad te groeien; stadsgewestelijke groei. Dit betekende dat er stadsinbreidingen, maar ook op verschillende locaties kleine stadsuitbreidingen plaatsvonden, waarbij Lindenholt één van de grotere stadsuitbreidingen was.

De jaren 80 bracht een kentering in het stedelijk denken. Nu werd als uitgangspunt het draagvlak van de stedelijke voorzieningen genomen. Omdat buurtgemeenten niet meebetalen aan deze voorzieningen, ging de stad Nijmegen intensiveren. Hiermee probeerde zij de stedelijke voorzieningen te versterken. De compacte stadgedachte deed zijn intrede in Nijmegen. Uitgangspunt werd dat door open ruimten in de stad te bebouwen, minder uitbreidingen nodig zijn en dat het verkeer tussen randgemeenten en centrale stad hierdoor konden worden ingeperkt. De stad Nijmegen heeft wel enkele gebieden aangewezen die gebruikt zouden worden als nood aan de man was. Enkele voorbeelden, die dhr. Wermenbol noemt, zijn: Driehuizen (gelegen op een groene lob), het sportcomplex (ruim opgezet in het groen, gelegen in het Zuiden van Nijmegen) en Het Kops Plateau (gelegen op een stuwwal [Noordoosten]). Hiervan is alleen het sportcomplex ingeruild voor woningen. Ecologie en cultuurhistorie spelen en speelden dus een belangrijke rol. De keuze om toch enkele uitbreidingsgebieden aan te wijzen, was te wijten aan een drietal redenen: de intensivering verliep stroef, er ontbrak nog steeds een groenplan (net als bij de aanvraag om in de ooiopolder te bouwen) en de woningbehoefte bleek progressiever te zijn (meer woningen dan dat er in de stad gebouwd konden worden).

In de jaren 90 is er nog steeds een grote vraag naar woningen. Na overleg met de provincie en KAN is gekozen om uit te breiden over de Waal heen, namelijk in de Overbetuwe. Waalsprong is de naam voor het stadsdeel, dat tussen 1998 en 2020 in de Overbetuwe zal verrijzen. Met de bouw van 12.000 woningen voor de boeg wordt het de grootste uitbreiding in de ruim 2000-jarige historie van de stad. Hoewel de uitbreiding ten noorden van Nijmegen in het kader van het compacte stadbeleid wordt uitgevoerd, is de compacte stadgedachte in een deel van de plannen ver te zoeken, zegt dhr. Wermenbol. “Deze noodzakelijke uitbreiding tast natuurlijk wel het landschap aan, maar we doen het op een schone manier.” Een verschil met het plan dat in het verleden voor de ooiptolder is gemaakt, is dat voor deze grote uitbreiding (MOP) gekoppeld is aan het groenstructuurplan. Dus geheel volbouwen van het aangewezen gebied kan niet, omdat de leefomgeving een hoge kwaliteit moet behouden. Immers een kwalitatief hoog leefmilieu is een belangrijke aantrekkingskracht van de stad.

Ruimtelijk

Het groenstructuurplan “Nijmegen, Rijk aan groen” (1996) geeft richting aan het groenbeleid. Dit plan schetst en samenhangend toekomstbeeld voor de onbebouwde ruimte. Ook in de toekomst moet de stad Nijmegen aantrekkelijk blijven om in te wonen, te werken en te verblijven. Hierbij wilt de gemeente dat bij het verbeteren van groenstructuur ruimtelijke beleving, gebruikswaarde en natuurwaarde met elkaar samengaan. Als uitgangspunt wordt de basiskwaliteiten van de groenstructuur genomen; de oorspronkelijke kenmerken moeten gekoesterd worden. Een zo groot mogelijke verscheidenheid aan groenaanbod is ook een uitgangspunt van dit beleid. Bepalend voor de structuur van de buitenruimte van Nijmegen zijn een negental “lagen”: ommelanden, rivier, reliëf, groene vingers, radialen, ringen, spoorlijnen, kanalen en groene enclaves. Iedere laag afzonderlijk heeft zijn eigen specifieke verschijningsvorm in de stad. En samen vormen die negen lagen de structuur van de niet bebouwde ruimte: het geraamte van Nijmegen.

Om in groen in de stad te behouden en te versterken noemt dhr. Wermenbol een tweetal maatregelen. Er is veel groene ruimte rond het grote aantal, dat Nijmegen heeft. Het gebruik van de kloosters krimpt, wat betekent dat er ruimte vrij komt. De gemeente heeft nieuwe bestemmingsplannen gemaakt, waarin het bebouwingspercentage verlaagt is van deze gebieden met kloosters. Hierdoor kunnen kloosters niet gesloopt worden en vervangen worden door woningen. De groene tuinen worden behouden. Ook in het oosten van Nijmegen heeft de gemeente een soortgelijke maatregel getroffen. Doordat grote kavels vrij kwamen gelegen op de stuwwal zijn de bebouwingsvolumes aangepast om het groen (en de cultuurhistorie) daar te beschermen.

GIOS, groen in en om de stad, is een project dat is opgezet door Grotestedenbeleid. Een gevolg van dit grotestedenbeleid is dat gemeenten nu beter gaan kijken naar de natuurlijke waarden in en om de stad. Het zoveel mogelijk beschermen van groen om de stad is geen strak beleid, maar er moet wel van hele goede huize worden gekomen om te bouwen buiten de rode contouren. “Af en toe moet er gevochten worden, bij wijze van spreken”, zegt dhr. Wermenbol. In ieder geval mag er niet aan de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) worden gekomen. Het streven is om deze te versterken en te vergroten/uit te breiden. In groene wiggen zijn nieuwe bouwlocaties niet uitgesloten, maar ze moeten wel passen in de zoekzones ‘Landschappelijke versterking’. Ze moeten de ruimtelijke kwaliteit verbeteren.

Met de Provincie zijn er afspraken gemaakt over de wooncontouren tot 2014. Voor iedere kern is een maximale contour afgesproken.

Nijmegen zoekt naar evenwicht in de bestaande stad. Dit betekent dat er niet alleen wordt uitgebreid. De meeste ruimte die vrijkomt, is doordat de functie van de betreffende ruimte wegvalt of verandert. Deze gebieden worden geherstructureerd of getransformeerd. Het herschikken van functies als bedrijfsverplaatsingen spelen een rol. Nijmegen heeft veel oude bedrijven- en industrieterreinen en een kazerne, die niet meer gebruikt wordt. Hiervoor komen woningen of kleine bedrijfseenheden in de plaats; deze passen goed in de stad. Ruimte kan ook ingewonnen worden door hoogbouw, echter kan dit maar in beperkte mate, in verband met de invloed op de leefomgeving. Uitvoerig lokaal onderzoek is hiervoor elke keer noodzakelijk, zegt dhr. Wermenbol.

Een belangrijke motor in stedelijke ontwikkeling zijn de bedrijventerreinen. Deze werden vroeger zeer ruim neergelegd. Daarom worden veel bedrijven geïntensiveerd. Hiervoor heeft de gemeente criteria opgesteld om de ruimtebehoefte van bedrijven te reduceren, zoals stapelen, gunstig ruimtegebruik et cetera. Een belangrijke eis is dat de huidige ruimtebehoefte op de eigen terreinen moet passen. Hiermee is het aantal hectare aan uitleggebieden 40 á 50 procent gereduceerd. Dit is dus ook een beschermende maatregel tegen verstedelijking van het landschap.

RESV

Wermenbol zegt: "RESV zijn de economische ontwikkelingen op ruimtelijk vlak, die economisch positief zijn voor het betreffende gebied. RESV gebeurt gewoon. De markt beweegt een bepaalde richting op." Hierop kan de overheid regie voeren, maar veel beïnvloeden is moeilijk. Bouwstenen om tot die afweging te komen zijn de kwaliteit en imago van de stad. Kwaliteitsverbetering wordt bereikt door ontwikkeling van centrumstedelijke milieus, herstructurering verouderde wijken, revitalisering verouderde bedrijventerreinen en aanpassing openbare ruimte. Diversiteit in woonwijken is zeer belangrijk en nieuwe kunnen ontwikkeld worden met gebruik van de unieke gebiedskwaliteiten.

Verdichting, door intensivering, functiemenging en stedelijke vernieuwing, is ook een belangrijk middel in het ruimtelijke beleid van Nijmegen. Dit zou dan moeten gebeuren bij een zestal knooppunten. De knooppunten moeten een eigen identiteit (herkenbaarheid) krijgen en dienen als ontmoetingsruimte. Onderling moeten deze punten goed met elkaar worden verbonden. RESV gaat dus om de samenhang tussen wonen, werken en voorzieningen, zegt dhr. Wermenbol. Vroeger lag de nadruk alleen op werken.

Groen is een belangrijk middel om samenhang ertussen te creëren; Ecologische hoofdstructuur (groen in en om de stad). Belangrijk is ook de positie van de stad, Nijmegen in dit geval, ten opzichte van de Randstad, maar ook met andere stedelijke netwerken. Hoe is de bereikbaarheid daarmee, zegt dhr. Wermenbol.

Een laatste aandachtspunt bij ruimtelijke ontwikkelingen is het cultuurhistorische karakter van Nijmegen. Nijmegen is rijk aan archeologische en cultuurhistorische schatten. Dit dient beschermd te worden, maar ook versterkt door bijvoorbeeld het herstellen van oude structuren. Op deze manier kan de sector toerisme nog meer profiteren van deze rijkdom. Economisch valt hier meer uit te halen.

Nijmegen heeft economisch gezien twee belangrijke uitgangspunten, waar rekening mee moet worden gehouden bij structuurversterking. Een belangrijk deel van de mensen, die in Nijmegen werken, wonen elders. En evenzeer geldt het omgekeerde, veel Nijmeegse inwoners pendelen voor hun werk naar elders. Daarnaast is redeneert Nijmegen vanuit de kansen.

Het economische plan rust op twee pijlers, aangeduid met 'Business Climate' en 'People Climate'. Economische structuur en bedrijfsomgeving vallen onder de paraplu van het 'Business Climate'. Bij 'People Climate' wordt gesproken over het woon- en leefklimaat en arbeidspotentieel. Creativiteit en ondernemerschap spelen hierin een belangrijke rol. Daarnaast zegt dhr. Wermenbol, hij citeert uit het sociaal economisch beleidsplan, "kennis speelt op alle niveaus en in alle sectoren een toenemende rol voor economische vooruitgang. En innovatie is een 'must'."

De economie van de stad bestaat uit vier pijlers:

- Het beschikbare arbeidspotentieel;
- Het woon- en leefklimaat (incl. vrijetijdsvoorzieningen en onderwijs);
- De structuur en prestaties van het bedrijfsleven;
- De bedrijfsomgeving (beschikbaarheid vestigingsruimte en bereikbaarheid).⁴

De samenhang tussen deze pijlers wordt als essentieel geacht. Hierbij wordt duurzaamheid betrokken.

Nijmegen investeert in kansrijke sectoren, zoals toerisme en recreatie. Daarvoor moet Nijmegen, volgens het sociaal economisch beleidsplan (SEB), creativiteit aanwenden en uitwisselen én verbindingen leggen tussen bedrijfsleven, onderwijs, gemeente en andere potentiële krachten in de stad. Verder is de Gemeente Nijmegen van mening dat innovatie niet alleen ten goede mag komen aan

⁴ Buck Consultants International

de voorhoede. De kenniskloof mag niet groter worden. Daarom richt Nijmegen zich ook op sectoren, waarin ook voor lager geschoolden nog een beperkte groei van de werkgelegenheid mogelijk is. Dit beleid versterkt de sociale cohesie en zorgt voor een beter op de toekomst afgestemde arbeidsmarkt, volgens SEB.

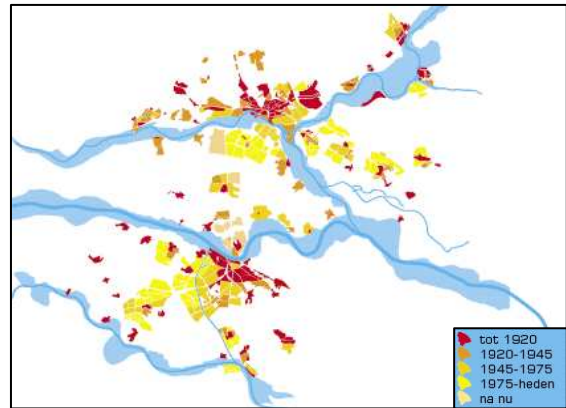
Naast de dienstverlenende rol van de overheid zijn de zorg voor een goed woon- en leefklimaat en voor sociale cohesie ook taken waarin de gemeente een grote rol speelt. Aan het thema cultuur zal veel aandacht worden.

Regionaal

Nijmegen zit ook in een stedelijk netwerk dat ook is aangewezen door het Rijk, namelijk het KAN (Knooppunt Arnhem-Nijmegen). Met deze samenwerking, waarin 21 gemeenten zijn vertegenwoordigd, wil zij burgers en bedrijven aan de regio binden door het creëren van randvoorwaarden voor “het goede leven”:

- Prettig wonen;
- Succesvol werken;
- Snel en comfortabel verplaatsen;
- In een aantrekkelijke, (be)leefbare omgeving.

Belangrijke ontwikkelingen volgens KAN zijn: verdienstelijking van de economie, toenemende internationale handelstromen, belang leisure-sector (o.a. winkelen, entertainment), belang kennis economie en netwerkeconomie. Het versterken van stedelijke, culturele en natuurlijke componenten ziet het KAN dan als uitgangspunt. Een regio die aantrekkelijk wil zijn voor (nieuwe) inwoners, bedrijven en bezoekers versterkt de eigen, unieke kwaliteiten. De comparatieve voordelen dienen uitgebuit te worden, economisch gezien. Het cultureel, creatief en innovatief klimaat, recreatieve mogelijkheden, omgevingskwaliteit worden doorslaggevend voor de vestigingsplaatskeuze van huishoudens, bedrijven en de komst van bezoekers. Identiteit is hierin een sleutelbegrip en is, volgens KAN, afhankelijk van: historische kernkwaliteiten, sterke groeisectoren en zelforganiserend vermogen gebied (samenwerking). Deze samenwerking (aantal interacties) moet niet alleen worden gestimuleerd binnen dit stedelijk netwerk, maar ook met andere economische stedelijke netwerken. Bereikbaarheid (fysiek als ICT) speelt hierin een centrale rol. Uitwisseling van kennis is zeer belangrijk voor het innovatieve vermogen van de regio. ICT bevordert, volgens KAN, het uitbesteden van werkzaamheden (niet-kernactiviteiten), waardoor er jonge innovatieve ondernemingen ontstaan.

Figuur 13: Verstedelijking KAN

Bron: KAN (2003)

Het cultureel, creatief en innovatief klimaat, recreatieve mogelijkheden, omgevingskwaliteit worden doorslaggevend voor de vestigingsplaatskeuze van huishoudens, bedrijven en de komst van bezoekers. Identiteit is hierin een sleutelbegrip en is, volgens KAN, afhankelijk van: historische kernkwaliteiten, sterke groeisectoren en zelforganiserend vermogen gebied (samenwerking). Deze samenwerking (aantal interacties) moet niet alleen worden gestimuleerd binnen dit stedelijk netwerk, maar ook met andere economische stedelijke netwerken. Bereikbaarheid (fysiek als ICT) speelt hierin een centrale rol. Uitwisseling van kennis is zeer belangrijk voor het innovatieve vermogen van de regio. ICT bevordert, volgens KAN, het uitbesteden van werkzaamheden (niet-kernactiviteiten), waardoor er jonge innovatieve ondernemingen ontstaan.

Daarnaast richt de regio KAN zich ook op groen. Een ontwikkeling is gaande tussen Nijmegen en Arnhem, genaamd ‘Park Overbetuwe’. Dit noemt dhr. Wermenbol strategisch groen! Het nieuwe park, dat ca. 1250 hectare groot wordt, schept mogelijkheden voor duurzaam natuur- en waterbeheer en vormt tegelijkertijd een recreatiegebied. Er blijft ook ruimte voor landbouwactiviteiten die bijdragen aan de aantrekkelijkheid van het gebied. Dit park, ook wel Landschapspark genoemd, moet voorzienend worden voor de omliggende steden en dorpen. Mensen kunnen hier ontspannen. De toenemende verstedelijking (zie Figuur 13) maakt deze investeringen in het landschap van de Overbetuwe hard nodig. Tevens valt economisch hier ook nog veel te halen.

Toekomst

Een belangrijke opmerking, die dhr. Wermenbol maakt na het horen van het woordje ‘toekomst’, is hoe gaan we in de toekomst om met de uitwaaiing van de agrarische sector? Mogelijkheden om de landelijke economie te verbeteren is rood (bijv. landgoederen) infiltreren in groene gebieden. Natuurlijk moet dit wel in beperkte mate om de landschappelijke kwaliteiten te behouden. Afwegingen daarin moet duidelijk worden onderbouwd. Dhr. Wermenbol geeft aan dat niet moet

worden vergeten dat door integratie van rood in groen de groene kwaliteiten verbeterd kunnen worden.

Samen discussieerden zou in de toekomst het volgende een oplossing kunnen zijn voor uitbreiding van de stad. Immers kan je niet onbeperkt blijven intensiveren; ontstaat ook een grens uitgaande van de behoefte van de consumenten. Gebieden rond de stad, in het landschap, dienen op een bepaalde manier gewaardeerd te worden. Maatschappelijk gezien kan deze waardering als maatstaf dienen voor de keuze waar wel/niet uitgebreid kan worden in de toekomst.

Bronnen naast interview:

- Gemeente Nijmegen. (2005). *Versterken - Verbinden - Vernieuwen. Sociaal Economisch Beleidsplan*.
- KAN. (2000). *Regionaal Economische Ontwikkelings Strategie KAN (REOS). Van schakel naar netwerk*. Nijmegen: KAN.
- KAN. (2004). *Sterke allianties, sterke regio. Over 'nieuw regionaal elan' en kansen voor de regio Arnhem Nijmegen*. Nijmegen: KAN.
- KAN. (2003). *Visie stedelijk netwerk KAN*. Nijmegen: KAN.
- www.nijmegen.nl
- www.kan.nl
- www.gelderland.nl

Gemeente Apeldoorn

01-12-'05

Mevr. Wijnstra

Stadsontwikkeling

Apeldoorn was een dorpse stad van vroeger uit. Rond 1960 begon het stedelijk denken. Het gevolg hiervan was de komst van overheidsinstanties, de belastingdienst, en zakelijke dienstverlening. Dit trok veel mensen uit het westen met zich mee. Door de grote werkgelegenheidsgroei maakte de woningbouw ook een explosieve groei door. Het motto luidde toen: "Apeldoorn ruim opzetten", bijvoorbeeld door brede wegen (Prins Willem Alexander-laan). Oorspronkelijke structuren, dus de identiteit van de stadsdelen, gingen verloren, doordat wijken over de bestaande landschappelijke en stedelijke structuren werden heen gelegd.

Dit bleek te ambitieus en in 1970 kwam daarin een kentering. De groei en daarmee de vraag naar woningen stagneerde terwijl in oudere stadsdelen al wel veel was gesloopt of grond was onteigend ten behoeve van nieuwbouw. Als reactie hierop ging de stad Apeldoorn bescheidener plannen opstellen en behoudender bouwen. Apeldoorn moest de compacte stad worden. De door de kaalslag ontstane braakliggende terreinen werden opgevuld met stedelijke woonprojecten, wat vaak een opmerkelijk contrast opleverde met de al bestaande kleinstedse, soms zelfs dorpse bebouwing. Door de verloren identiteit van de stadsdelen raakte kleinschalige, knusse verkavelingen met een gevarieerde architectuur in trek. Een goed voorbeeld hiervan is de wijk De Maten, geeft mevr. Wijnstra aan.

Deze gedachte, het compact bouwen, leeft nog steeds, echter wordt nu gesproken over het concept de complete stad. Naast intensief gebruik van stedelijke ruimte dient er ook openbare ruimte (speel- en recreatierruimte) worden ontwikkeld van een hoge kwaliteit. De laatste jaren is de discussie over hoogbouw ontstaan om hiermee nog compacter als stad te worden en dus het landelijke gebied om de stad te beschermen (de landschappelijke kwaliteit).

Ruimtelijk

Apeldoorn ligt op een stuwwalrand, tussen de hoger gelegen Veluwe en de laaggelegen IJsselvallei. Een andere eigenschap is dat Apeldoorn een heel groot grondgebied heeft. Merv. Wijnstra

zegt het volgende: “Apeldoorn is een gemeente met veel kwaliteiten. Apeldoorn biedt een aantrekkelijke woonomgeving en er zijn weinig sociale en economische problemen. Apeldoorn moet die bestaande kwaliteiten vasthouden en versterken.” Apeldoorn is een echte woonstad. Een ruim opgezette stad met voornamelijk grondgebonden woningen. “Veel eengezinswoningen, waarvan ook veel in de duurdere bouw.” Op deze manier trekt Apeldoorn de hoge - en middenklasse aan. Omdat er sprake is van maatwerk, zijn in Apeldoorn dan ook weinig standaardwijken, zegt mevr. Wijnstra.” Een uitzondering is de wijk Zevenhuizen. “Grondgebonden wonen was zo en blijft zo”, zegt mevr. Wijnstra. Dit concept wordt vastgehouden bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Het is immers een kwaliteit van Apeldoorn en die moet je niet verspelen als stad. Het gevolg is dat er een diverse woonomgeving ontstaat. “Dus voor ieder wat wils.” Door de vergrijzing zal er nu en in de toekomst ook veel appartementenbouw in Apeldoorn zijn.

RESV

Randvoorwaarde bij de realisering van dit hoofddoel, een diverse woonomgeving, is behoud en versterking van het groen in de stad. Het groen is van groot belang voor Apeldoorn, in verband met de aantrekkelijkheid van de omgeving voor wonen, werken en recreëren. Daarbij gaat het om de zogenaamde Groene Mal - de grote groenstructuren - maar ook het buurt- en wijkgroen. In plaats van een rode contour te leggen om de stad redeneert de gemeente Apeldoorn andersom. Met het geweten dat ecologische aspecten altijd het loodje leggen t.o.v. economische aspecten is er een contra-mal ontwikkeld, ookwel de groene mal. Het vooropstellen van groen had drie redenen: de stad profileren, de inwoners recreatief groen bieden en stadsnatuur een kans geven. Daarnaast zorgt deze mal er voor dat uitbreiding van verstedelijkt gebied wordt beperkt. Door vanuit het landschap te redeneren kunnen bepaalde gebieden worden beschermd tegen verstedelijking. Er wordt gekeken welke landschappelijke gebieden wel of niet overeind gehouden dienen te worden, kijkend naar ecologische en cultuurhistorische waarden. Hier vanuit wordt de keuze gemaakt welke gebieden het minst storend zijn voor uitbreiding voor de functies wonen en werken; een soort zeefkaart voor verstedelijking. Aantasting van de groene mal betekent op stadsniveau blijvende schade op groen. De groene mal is een integraal concept; gekoppeld aan de RO-visie.

De groene mal kent componenten op drie niveaus: verweving met het omliggende landschap, verbinding van de stad met het omringende landschap en de dooradering van de stad met blauwe en groene structuren. Om de laatste component te behalen wil de gemeente Apeldoorn het beken- en sprengensysteem (Grift) herstellen en dus terugbrengen in de stad. Het levendiger maken van de lanen in de stad Apeldoorn door het aanbrengen van een groene ‘omlijsting’ is een andere maatregel binnen de derde component. Het koninklijk groen in Apeldoorn, de parken, worden door deze groene mal beschermd. Deze parken moeten behouden blijven. Dit is belangrijk als de stad steeds intensiever bebouwd wordt. Als laatste wordt door deze groene mal een drietal grote groengebieden afgesloten van verstedelijking, waaronder een nieuw oerbos. Deze grote groene gebieden worden verbonden met de stad door een viertal groene wiggen, brede groenzones.

Het realiseren van deze groene mal gebeurt in samenwerking. Financiering hiervan gebeurt d.m.v. winsten van andere projecten, subsidies en andere geldlatjes, zegt mevr. Wijnstra. De groene mal is dus een belangrijk instrument voor de ruimtelijke ontwikkelingen in Apeldoorn.

Bescherming van de groene kwaliteiten gebeurt ook door de hantering van een groei-krimp beleid voor het Veluwemassief. Ruimtelijke afstemming vindt plaats tussen recreatie en natuur. In zoekgebieden wordt groei van recreatiebedrijven toegestaan. Krimp wordt bewerkstelligd via sanering of via uitplaatsing van bedrijven naar aan het Veluwemassief grenzende gebieden.

Apeldoorn integreert dus de dragers van het landschap (ook cultuurhistorie), ecologie en water en de stedelijke structuur (woonwijken en werkgebieden en infrastructuur). Op deze manier wordt de ruimtelijke kwaliteit van Apeldoorn verbeterd.

Andere randvoorwaarden die bij de ontwikkeling van de stad een belangrijke rol spelen zijn duurzaamheid, veiligheid en leefbaarheid. Duurzaamheid (belevings-, gebruiks- en toekomstwaarde) op lange termijn telt zwaarder dan financieel voordeel op korte termijn. Mensen in Apeldoorn moeten

ook in de toekomst prettig kunnen leven, wonen en werken. Dit kan bereikt worden door te zorgen voor ruimtelijke kwaliteit van de stad. Immers zorgt juist het ruim opzetten van de stad (veel grondgebonden eengezinswoningen) en een goede stedelijke kwaliteit voor makkelijker aanpasbaarheid in de toekomst, geeft mevr. Wijnstra aan. Maatschappelijke effecten moeten in beeld worden gebracht, geeft mevr. Wijnstra aan. “En dan ook nog in economische waarden, zodat vergelijking kan plaatsvinden.” Koesteren van de omgevingsklimaat, zegt mevr. Wijnstra. Dit is gericht op de kwaliteit van de sociale omgeving, bereikbaarheid van voorzieningen, aanwezigheid van goed ingerichte en goed bruikbare buitenruimten en de afwezigheid van lawaai en stank (milieuoverlast en risico).

Apeldoorn heeft een RES en neemt dat als uitgangspunt. Zij verstaat onder RES: de contour en structuur van de stad en de bereikbaarheid ervan, waarbij de structuur de opbouw van de functies in de stad aangeeft. Hieronder valt ook de samenhang tussen de verschillende stadsdelen; ruimtelijke herkenbaarheid en oriëntatie. RESV wil dan zeggen de kwaliteit van de gebouwde omgeving verbeteren, in het bijzonder het verbeteren van woon-, werk- en leefklimaat. (Omgevingskwaliteit $\diamond$ woning, woonvorm en woonomgeving)

De gemeente Apeldoorn zorgt ervoor dat de stad compact blijft. Amorfisering moet worden tegengegaan, bijvoorbeeld door bestaande gebouwen (die een andere functie hebben gekregen) te slopen of transformatie van oude industrie- en bedrijventerreinen. Een voorbeeld is een terrein gelegen langs het Apeldoorns kanaal, dat nu wordt ontwikkeld voor woningbouw. Herstructurering, transformatie en intensivering van bestaand stedelijk gebied zijn belangrijke uitgangspunten in de verstedelijkingsopgave in Apeldoorn. (Herontwikkeling!) Ook vindt intensief ruimtegebruik op bedrijventerreinen plaats. Een belangrijke indicator dat de Gemeente Apeldoorn gebruikt is het aantal arbeidsplaatsen per ha. Voor een goed woon-werkbalans (evenwicht) is dit 35. Voor duurzaamheid, ook ruimtelijk, is parkmanagement een belangrijk middel.

Daarnaast heeft Apeldoorn vooral belangstelling voor economische activiteiten die weinig ruimte vragen en die bijdragen aan duurzaamheid, werkgelegenheid en verbreding van de productiestructuur. (Gericht op: zorg, informatie-, communicatie- en milieutechnologie en dienstverlening) Op deze manier wordt de ruimtevraag van bedrijven ook kleiner.

Wonen en werken worden gebundeld. Op deze manier wordt verspreiding, dat leidt tot verrommeling van het landschap, tegengegaan. Hogere bebouwingspercentages zijn mogelijk richting het centrum. De opgave voor wonen, dat maatwerk is, wordt verspreid gedaan over de stad Apeldoorn. Toch zijn nieuwe stedelijke uitbreidingen onmisbaar, zoals Woningbouwlocatie Zuidbroek en bedrijventerrein KAR, vanwege de onvoldoende capaciteit dat herstructurering biedt. Over dit bedrijventerrein zijn regionale afspraken gemaakt.

Een voorbeeld van structuurversterking is het project in de binnenstad van Apeldoorn. Apeldoorn wil haar functies in de binnenstad mengen, clusteren en verbinden. Door de binnenstad ruimtelijk in te delen in thema's probeert zij de binnenstad te versterken. Verschillende segmenten worden geclusterd, zo ontstaan clusters voor winkelen, leisure, cultuur, kunst, sport, wonen en werken (Clusterspecialisatie). Een voorbeeld project binnen de clusters is het aanbieden van startende kunstruimten. Deze hebben positieve inbreng op de economie.

Ook op het gebied van cultuurhistorie is Apeldoorn bezig. Dit valt ook structuurversterking. Apeldoorn heeft in verhouding al weinig historie, bijvoorbeeld qua binnenstad, dus beschermen en behouden wat er is. Daarbij wil Apeldoorn deze historie versterken door bijvoorbeeld kenmerken ervan toe te passen in nieuwbouw.

Apeldoorn heeft de volgende drie economische speerpunten:

- Veelzijdigheid en innovatief;
- Verbreding economische basis;
- Nadruk op schone technologie.

Hierbij is aandacht voor startende bedrijven van wezenlijk belang. Apeldoorn versterkt de stuwende sectoren en waarbij de meeste kansen zijn. Dit zijn sectoren in de informatie-, communicatie-, milieutechnologie en zakelijke dienstverlening. Thema's als kennis, ICT, dienstverlening en zorg zijn vaak genoemde begrippen. Ook de sector recreatie en toerisme is een groet in apeldoorn, waar ook nog veel winst valt te behalen. Het ontwikkelen/verbeteren van fiets- en wandelroutes op de veluwe en in de groene wiggen. Maar niet in de aangeweze groene gebieden in de groene mal. Dit zijn echt afgesloten natuurgebieden. Recreatie kan worden gecombineerd met vrijetijdsbestedingen.

Regionaal

Apeldoorn is onderdeel van de Stedendriehoek. Dus heeft Apeldoorn ook een regio-functie, namelijk:

- Opvangfunctie voor regionale bevolking en regionale werkgelegenheid;
- Meer uitstraling door meer en betere regionale voorzieningen en attracties.

Het perspectief hierin is complementariteit tussen en specialisatie van de steden. Hierbij hoort een snelle regionale openbaarvervoersverbinding. De volgende ambitie heeft dit netwerk: "het vergroten van de variatie in (nieuwe) woon-, werk- en recreatiemilieus met het gelijktijdig ontwikkelen van nieuwe kwaliteiten in water, natuur, landschap en landbouw." (Regio Stedendriehoek, 2005) Economisch gezien gaat het dan om een hoogwaardig vestigingsklimaat, werkgelegenheid, voldoende ontwikkelingsruimte, goede programmering en segmentering én promotie. Zoals eerder aangegeven streeft de stedendriehoek naar versterking van de onderlinge complementariteit en identiteit van de kernen en deelgebieden. Dus voortbouwen op je eigen kwaliteiten is een uitgangspunt. Het gaat dus om het versterken van de samenhang en variatie van woon- en werkgebieden inclusief met nieuwe kwaliteiten van water, natuur, landschap en landbouw. Je zou kunnen zeggen dat de Stedendriehoek uitgaat van het combineren en versterken van de natuurlijke, landschappelijke en stedelijke kwaliteiten. Op deze manier wordt het netwerk aantrekkelijk.

Maatregelen die het netwerk Stedendriehoek neemt om de ruimtelijk-economische structuur te versterken zijn: sanering, aanleg fysieke infrastructuur, nieuwe inrichting openbare ruimte, herstructurering met parkmanagement. Voor deze projecten en bij de ontwikkeling van andere ruimtelijke plannen wordt gebruik gemaakt van de volgende hoofdbouwstenen: Ecologische hoofdstructuur, Cultuurhistorie en archeologie, Water- en geluidoverlast, Infrastructurele netwerk en Stedelijke structuur (bebouwing). Een soort lagenbenadering wordt dus toegepast.

Toekomst

De discussie over ruimtebehoefte en –aanbod zal altijd blijven bestaan. Mogelijkheden? Mevr. Wijnstra geeft aan dat het moeilijk is om de behoefte van bewoners (consumenten) om te buigen. Kijk maar naar het landelijke Vinex. Dit is mislukt. Veel bewoners zijn niet tevreden. Er dient gebouwd te worden wat de burger wil, waarin veel vrijheid gegeven moet worden. Ruime woningen is een must. "Dus de consument bepaalt!", zegt mev. Wijnstra. In de toekomst valt ruimtewinst te behalen door:

- Technische innovatie in bouwmethoden;
- Projecten met gemeenschappelijke tuinen, variatie in de hoeveelheid privé-groen; (Gebeurt nu in Apeldoorn en is een groot succes);
- Het maken en gebruiken van slaapkamers op zolder; (Mag op dit moment niet, maar gebeurt wel);
- Woontypologie verbreden (Aanpasbaar, flexibel bouwen).

Een goed draaiende economie; stimulerende regionale economie, heeft voldoende bedrijventerreinen en kantoorlocaties, een goede bereikbaarheid en een goede samenwerking tussen overheden en bedrijfsleven als ook tussen bedrijven onderling.

Regionaal uitvoeringsprogramma Stedendriehoek (RUPS) 2005-2007

Bronnen naast interview:

- Gemeente Apeldoorn. (1998). *Raamnota Apeldoorn*.
- Gemeente Apeldoorn. (2002). *Ruimtelijke Ontwikkelingsvisie Apeldoorn 2020*.
- Gemeente Apeldoorn. (2001). *Strategische Economische Beleidsvisie Apeldoorn 2000-2020. Apeldoorn economisch aantrekkelijk*.
- Gemeente Apeldoorn et al. (2002). Ruimtelijke perspectieven Stedendriehoek 2030.
- Regio Stedendriehoek. (2005). *Regionale structuurvisie 2030. Visie op het bundelingsgebied. Voorontwerp*. Amsterdam: Regio Stedendriehoek.
- www.apeldoorn.nl
- www.gelderland.nl
- www.regiostedendriehoek.nl

Gemeente Maastricht

09-12-'05

Dhr. Doelman

In het gesprek geeft dhr. Doelman aan dat er twee grenzen zijn bij de ontwikkeling van de stad Maastricht, namelijk oost en west. De westelijke grens is keihard, dit is de Belgische grens. Net over deze grens loopt het Albertkanaal, dat ook als grens kan worden gerekend. Aan de oostzijde wordt de molenweg als 'harde' grens gebruikt. Bebouwing buiten de molenweg mag niet, is het streven. Maastricht wil de terrasrand behouden. Het groene gebied, dat binnen 10 minuten per fiets vanaf de binnenstad is te bereiken, geeft de stad een extra dimensie. Het is een kwaliteit van de stad. Bewoners kunnen daar genieten van bijvoorbeeld de rust en willen dat ook, zegt dhr. Doelman. "Bij rust gaat het niet alleen om de afwezigheid van lawaai, maar ook om veiligheid, beperking van risico's van bodemverontreiniging en het behoud of de creatie van ruimtes waar mensen tot rust kunnen komen, zoals natuurgebieden."

Historie stadsontwikkeling

Na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk op stadsuitbreidingen in een waaier van parochiewijken. Er ontstond een fijnmazige structuur van buurten met buurtvoorzieningen rondom het oude stadscentrum. "Een nieuwe stad rond de oude vestinggordel." Naar het idee van de organische stad, vervlechting van stad en landschap, werd het Jekerdal de groene landstong. Omdat de stad aan de westzijde beperkt is om de stedelijke uitbreidingsbehoefte te kunnen opvangen volgde in 1970 enkele annexaties aan de noordkant, zoals Borgharen en Itteren. De uitbreidingsfilosofie van Maastricht was begin jaren vijftig vooral gebaseerd op bevolkingsprognoses, waarbij Maastricht uitging van een bevolkingsgroei. Dit onder andere vanwege de in economisch opzicht bijzonder gunstige ligging van de stad. Een grootschalig project toendertijd was de omvorming van het totale Beatrixhaven, in de jaren 50 opgekocht, tot een modern industrieterrein.

De typische middeleeuwse structuur van het stadscentrum werd behouden door de aanleg van een ringweg. "Loopafstand tot het centrum." Op deze manier werd ook het stadscentrum ontlast van verkeer. Om de binnenstad verder te ontsluiten werden aanzienlijke verkeersdoorbraken gerealiseerd: de maasboulevard werd de centrale verkeersader, terwijl de aanleg van de A2/E25 de dynamiek in het oostelijk stadsdeel bevorderde.

Ook eind jaren 70 was nog sprake van stedelijke groei. Aan de oostzijde werden grote stadsuitbreidingen en reserveringen voor universiteit, MECC en AZM (Randwyck) gemaakt. Vanwege de suburbanisatie en de achterblijvende natuurlijke bevolkingsgroei dwong de Provincie Maastricht om haar uitbreidingsbeleid om te buigen naar een inbreidingsbeleid. Het begrip 'compacte stad' wordt geïntroduceerd en gaat een grote rol spelen in Maastricht én nog steeds. Uitgangspunt was

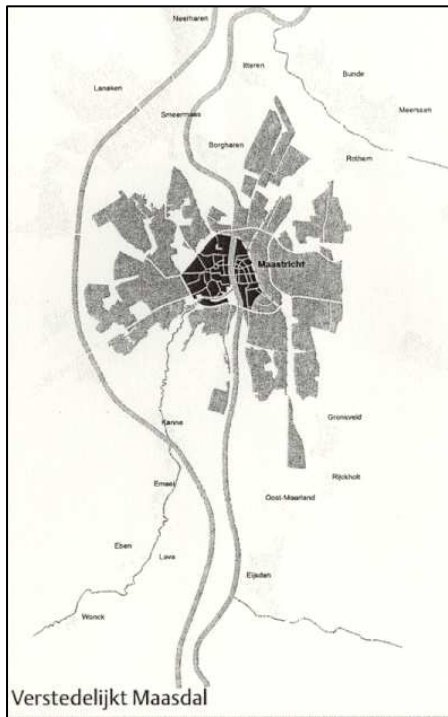
de monumentaliteit van de stad. Dit betekende niet dat Maastricht alles zou moeten bewaren, maar juist moest selecteren omdat de stad primair op de toekomst gericht diende te blijven.

Begin jaren 80 bleek de noodzaak voor creatief omgaan met hedendaagse problemen, verloederende binnenstad, dreigend verlies centrumfuncties et cetera. Het overheidshandelen in zijn samenhang van stadsvernieuwing, monumentenzorg, aanpak openbare ruimte en inzet van volkshuisvesting werd krachtig neergezet. Dit heeft uiteindelijk geleid dat Maastricht met haar binnenstad een trekpleister is voor toerisme. De integratie van ruimtelijke ordening en milieu speelde in deze periode ook een belangrijke rol, bijvoorbeeld bij de aanpak van de buurten Boschpoort en Groot Wyck, zegt dhr. Doelman.

Het proces van schaalvergroting heeft ertoe geleid dat een aantal functies niet langer kon worden ingepast in de relatief fijnmazige stadsstructuur van deze 'wandelstad'. Daarom ontwikkelden zich nieuwe centra op de stadsring. Op basis van verschillen in landschappelijke kwaliteiten en bereikbaarheidsprofiel worden de contrasten tussen de nieuwe centra verscherpt en levert het een complementair stelsel van met elkaar samenhangende knopen van stedelijke kwaliteit. De jaren 90 werd de stad gepositioneerd als 'een stad in evenwicht met een balans in beweging'. "Een zo evenwichtig mogelijke ontwikkeling van beide stadshelften aan weerskanten van de Maas met een erkenning van de unieke kwaliteiten ervan." De Maas en haar oevers vormen dan een bindend element tussen beide stadshelften. Als richtsnoer werd 'kwaliteit als opgave' en dat is nu nog zo; 'de compacte stad in een weids landschap'. Een integrale benadering wordt hiervoor toegepast. Het Belvédère project als nieuw her te ontwikkelen stadsdeel is hiervan een goed voorbeeld. Nieuw in de huidige discussies zijn de toekomstige woonmilieus, de variatie daarin.

Ruimtelijk

Maastricht ontwikkelde zich dus eerst concentrisch en tegenwoordig eivormig door toedoen van de 'harde' oost- en westgrens (zie Figuur 14). Maastricht heeft ruimtelijk een 'ringcultuur', een complementair stelsel van stedelijke activiteiten. Daarbij dringen landschap en natuur door in het binnenste van de stad in de vorm van groene wiggen. "De groenstructuur van lanen, parken en vestigingswerken is nauw verweven met het recreatieve netwerk van pleinen en straatjes in de oude binnenstad." Waardevolle natuurgebieden liggen als een groene ring om de stad en vormen een aanvulling voor de kwaliteit van de stad Maastricht. De Maasdal en Jekerdal zijn van zulke waardevolle gebieden.

Figuur 14: Verstedelijking Maastricht

andere doeleinden. Ook het verplaatsen van bedrijven kan ruimte opleveren; revitalisering. Hierbij

zijn thema's als externe veiligheid en de maximale hindergrens voor geluid en stank (luchtkwaliteit) van essentieel belang. Dus Maastricht is nog niet helemaal op slot, zegt dhr. Doelman.

Een andere maatregel om verstedelijking tegen te gaan is het verdichten van bedrijventerreinen aan de noordkant van Maastricht. Deze zijn vroeger ruim opgezet. Door functiemenging en compact bouwen worden deze bedrijventerrein gerevitaliseerd.

Dhr. Doelman geeft aan dat het begrip 'de compacte stad' wel steeds moeilijker is te verwerken in plannen, omdat rekening gehouden moet worden met allerlei belangen. Een bijkomend punt is dat de gemeente Maastricht zelf weinig grond in haar bezit heeft, dus dat zij sterk afhankelijk is van andere partijen. Zij werkt veel samen met private partijen door middel van PPS, dat goed functioneert.

De uitleggebieden die nu nog aanwezig zijn, zijn gekozen door middel van het afwegen van verschillende thema's, zoals ecologie, cultuurhistorie, economie en dergelijke. In het algemeen is geen één van deze thema's het belangrijkste. Elke specifieke locatie bepaalt welk thema als belangrijkst moet worden geacht. Uitgangspunt is kernkwaliteit van dat betreffende gebied. Optimaal benutten van die kwaliteit in dat gebied. Immers de kwaliteit bepaalt de aantrekkingskracht van dat gebied en voor de regio. En dat geldt ook voor de landelijke kwaliteiten. Een sterk achterland is net zo belangrijk als een sterke stad. De stad en het achterland kunnen beiden niet zonder elkaar. Er vindt een wisselwerking plaats. Op hoger niveau is dat ook, zegt dhr. Doelman. Steden en dorpen beïnvloeden elkaar, waarbij de grote stad nog steeds in belangrijke mate de kwaliteit van omliggende gemeenten bepaalt. "Voorzieningenniveau!"

RESV

Dhr. Doelman geeft de volgende definitie aan het begrip RESV. "Een evenwichtige benadering in ruimtelijke ontwikkeling, waarbij als doel wordt gesteld de vitaliteit en de weerbaarheid van de stad op lange termijn." Een stad moet vanuit zijn eigen kwaliteiten ontwikkelen. Dit is dus afhankelijk van de ambitie en het potentieel dat er in het betreffende gebied is. Doelman geeft aan dat de lokale overheid beperkt is en uitsluitend randvoorwaardelijk is.

Economisch gezien moet de stad Maastricht zich op meerdere sectoren richten. In de netwerkeconomie neemt de productiefactor kennis een vooraanstaande plaats in. Kansrijke sectoren voor Maastricht zijn dan ook, volgens de economische visie, de kenniseconomie en de vrijetijdseconomie. Bij een kennisintensieve economie is een goede breedbandinfrastructuur (glasvezelnetwerk) wezenlijk van belang. Zeker als we nu steeds meer naar een 24-uurs-economie gaan. Het binden van bedrijven door het ontwikkelen, uitbouwen en instandhouden van (regionale) kennisclusters en -netwerken wordt steeds belangrijker. Hierbij wordt selectief met de beschikbare ruimte voor economische activiteiten omgegaan. Bij kenniseconomie gaat het niet alleen om kennis vergaren, maar ook te vervaardigen en te cashen. Creativiteit wordt hierbij genoemd. Mensen, bedrijven en dergelijke dienen individuele vrijheid te hebben. Daarom vormt de visie ook een kader, waarbinnen voldoende vrijheid is. Ook de vrijetijdseconomie speelt nu en in de toekomst een belangrijke rol in Maastricht. De sector toerisme en recreatie is van grote economische betekenis op het landelijk als stedelijk gebied. De stad Maastricht heeft na Amsterdam de meeste monumenten! "Cultuur heeft een stuwend effect op de stedelijke economie." De belevingseconomie en belevingscultuur gaan voor Maastricht de verdere ontwikkeling bepalen. "Culturele voorzieningen in combinatie met leisure en GDV/PDV hoor je nu steeds vaker", zegt dhr. Doelman. De vraag van consumenten naar kwaliteit, gemak en service groeit sterk. In de toekomst ligt ook veel winst te behalen in de diensteneconomie.

Het begrip hoogwaardigheid komt ter sprake bij RESV. Dit begrip heeft betrekking op werken en wonen. Het aantrekken van hoogwaardige bedrijven of het aanbieden van hoogwaardige woonmilieus. Een goed (hoogwaardig) vestigingsklimaat op basis van leefkwaliteit, leefomgeving en veiligheid bepaalt de economische positie van het gebied. "Maar RESV is ook laaggeschoolden en werklozen aan het werk houden en zetten!" Maastricht heeft te maken met een eenzijdige bevolkingssamenstelling, veel inwoners met een laag opleidingsniveau. Dit is van oudsher, mijnbouw

en industriële bedrijvigheid (keramiek, papier etc.). Dit is een belangrijke uitdaging voor Maastricht. Daarom gaat zij voor dit segment zich richten op 'doe-arbeid'. Hierin zullen de sectoren vrijetijdseconomie en de persoonlijke dienstverlening (winkels, horeca, toerisme, dienstverlening en zorg) de oplossing kunnen zijn, volgens de economische visie. De vraag naar persoonlijke dienstverlening komt door de vergrijzing als mede door de groei van de combinatie werk-zorg (kinderopvang, klussenservice etc.).

Een aandachtspunt, dat dhr. Doelman geeft, is dat Maastricht niet zich alleen maar richt op het aantrekken, maar juist het behoud van bedrijven. Begrippen als ondernemerschap en innovatie worden genoemd.

Clustering van economische activiteiten vindt in Maastricht nog steeds plaats. Vroeger kwam dit door factoren als de aanwezigheid van grondstoffen en de fysieke infrastructuur, tegenwoordig door de bereikbaarheid van kennis, aanwezigheid van synergetische netwerken met andere bedrijven én voldoende en goed gekwalificeerde arbeid.

Ook het versterken van de groenstructuur valt onder RESV. Het Limburgse Heuvelland is van grootte waarde, bijvoorbeeld voor het vestigingsklimaat. Een goed vestigingsklimaat trekt en behoudt bedrijven, maar ook huishoudens (arbeidspotentieel). Hierbij geeft Doelman aan dat het een én-én-verhaal is. "Je kunt je niet alleen richten op bijvoorbeeld het aantrekken van bedrijven. Wisselwerking, het is noodzakelijk om je als stad, regio te richten op beiden."

Groen in en om de stad is dus belangrijk om te behouden, maar dit betekent niet dat groengebieden vastgelegd zijn. Zoals eerder aangegeven, gaat het om de afweging welke functie op welke locatie het best tot zijn recht komt. Bescherming vindt plaats door bewoners te confronteren met de kwaliteiten van groen/blauw-gebieden. Toch zijn drie gebieden die wel vast liggen, te weten de Sint Pietersberg (kalkzandsteengroeve), Terraspark (oostelijk van de molenweg) en de Zouwdal. De vereniging Natuurmonumenten speelt hierin een belangrijke rol, in het bijzonder bij de Sint Pietersberg. Daarbij geeft dhr. Doelman ook aan dat er een groene bufferzone tussen de steden moet blijven bestaan, bijvoorbeeld tussen Maastricht en Leek (noordkant). Dit is vastgelegd in het streekplan.

Kort gezegd, gaat het bij RESV om de samenhang tussen ruimte, infrastructuur en leefomgeving. 'Een creatief, innovatief kennisklimaat waarin mensen kunnen en graag willen werken en wonen.' Voor elk gebied is dat anders, dus moet het betreffende gebied uitgaan van zijn eigen kwaliteiten. Gebruik het potentieel, zegt dhr. Doelman. Bij deze samenhang zijn structurelementen van belang. Enkele voor Maastricht zijn:

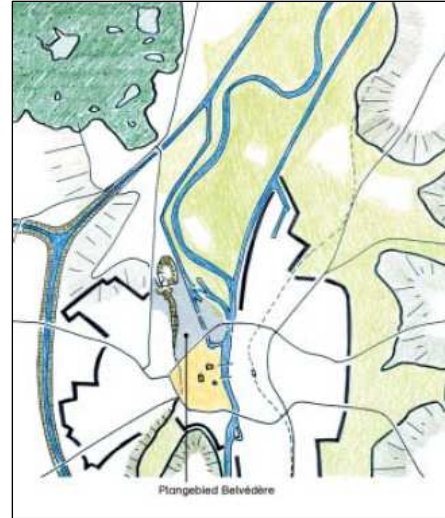
- Internationaal onderwijs (meertalig) en veel internationale instellingen en onderzoeksinstituten;
- Academisch Ziekenhuis Maastricht;
- Universiteit.

"Het combineren van bereikbaarheid en landschappelijke kwaliteiten zorgen voor de samenhang en kwaliteit van de stad!" Van Belang zijn cultuurhistorische onderlegger en aanhechting stadswijken met elkaar, zegt dhr. Doelman. Deze worden vaak vergeten. Om de samenhang te realiseren, dienen barrières weggenomen te worden. Maastricht kent drie fysieke barrières, het spoor, de Maas en de snelweg A2. Samenhang creëer je bijvoorbeeld door het stedelijk weefsel te hechten. Dit betekent dat op sommige plekken juist verdichting noodzakelijk is. Hierin is nog veel winst te behalen, geeft dhr. Doelman aan.

Integraliteit is dus belangrijk om de samenhang te bewerkstelligen. Een goed voorbeeld, noemt dhr. Doelman, is het project Ceramique en Belvédère. Project Belvédère met een looptijd van 25 jaar is een omvangrijke opgave voor wonen, werken, recreëren en verkeer. Een gebied van 280ha wordt ingrijpend hergestructureerd. Het Masterplan gaat uit van de bouw van ruim 4000 woningen in combinatie met 75.000m² kantoren en 35.000m² detailhandel, recreatieve en culturele voorzieningen. Van de woningen zal ongeveer 70% bestaan uit appartementen en 30% uit grondgebonden woningen. Aspecten als onder meer milieu, water, groen en cultuurhistorie worden in het project geïntegreerd.

Onderlinge samenhang speelt daarbij een belangrijke rol. Een voorbeeld hierin is de combinatie van de omvangrijke milieuproblematiek en de aanwezigheid van waardevolle natuur. Het masterplan gaat uit van een reductie van de milieu-overlast en de instandhouding en uitbreiding van de natuurwaarden. Thema's als geluid, bodemverontreiniging, luchtkwaliteit, externe veiligheid en energie worden in dit plan uitgewerkt.

De Maas en het toekomstige natuurgebied van de Grensmaas vormen de oostelijke begrenzing van Belvédère (zie Figuur 15). Het landschap komt hierdoor dus in direct contact met de stad. In het gebied duiken ook tal van landschappelijke elementen op, zodat het weidse landschap zijn sporen nalaat binnen de compacte stad. Zo biedt de ontwikkeling van Belvédère kansen om stad en landschap op nieuwe manieren met elkaar in verbinding te brengen, zegt dhr. Doelman.

Figuur 15: Plangebied Belvédère
Bron: Gemeente Maastricht (2003)

Op dit moment is de gemeente Maastricht een nieuwe structuurvisie aan het ontwikkelen. Belangrijk uitgangspunt is Stedelijke kwaliteit, 'kwaliteit als opgave'. Kwaliteit is 'het goede van het leven'. De bekende begrippen als gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde worden genoemd. Ruimte heeft zijn eigen dynamiek en wordt niet alleen door de economische kant bepaald. Om de gewenste kwaliteit te bereiken richt Maastricht zich op de sterke kanten van de stad en omgeving. Dit is voorwaarde voor succes, zegt dhr. Doelman. Compactheid speelt hierin nog steeds een rol. Compactheid aangevuld met nieuwe vormen van wonen, welzijn en zorg met gepaste hoogbouwvarianten versterkt de ruimtelijk-economische structuur van Maastricht.

Stedelijke centrumfuncties willen zich nog steeds vestigen in de nabijheid van de historische binnenstad op loopafstand. Echter schaalvergroting heeft er voor gezorgd dat een aantal functies niet meer in het stadscentrum passen, hierdoor zijn nieuwe centra op de stadsring in Maastricht ontstaan. Ook deze centra dienen samenhang te hebben met de omgeving als met elkaar (inclusief met het stadscentrum).

Stedelijke kwaliteit is dus variatie in stedelijke milieus met haar kwaliteiten. Dit vraagt om specialisatie en concentratie van functies en activiteiten op een aantal bewust geselecteerde locaties in de stad of omgeving. Versterking van het eerder genoemde proces verplaatsing van stedelijke centrumfuncties. Daarom probeert Maastricht economische activiteiten op wijkniveau (genoemd 'pitten') te concentreren op veilige loop- en fietsafstand. Hierbij wilt zij wijkcentra profileren als zorgcentrum, sportcentrum, cultuurcentrum etc. Hierdoor ontstaan grotere (gestructureerdere) bezoekersstromen, zegt Dhr. Doelman. De stad wordt daardoor levendiger, dat mede de kwaliteit van de leefomgeving verbeterd. Projecten worden in Maastricht op lage schaal geïnjecteerd (wijkgedachte).

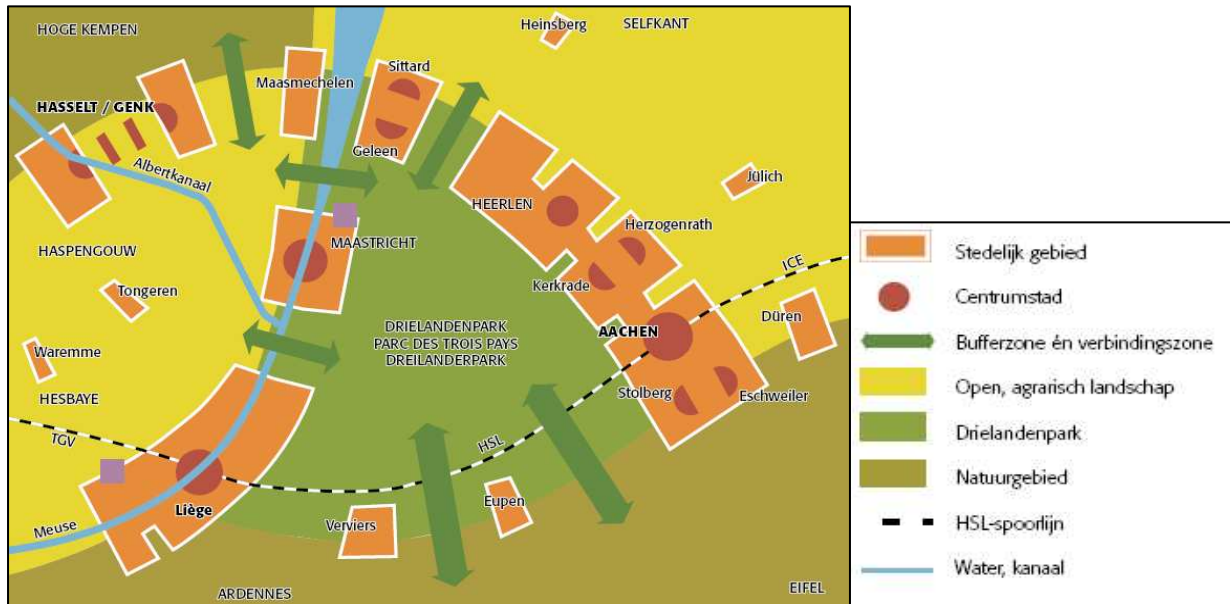
Op dit moment worden ruimtelijke plannen nog niet getoetst of gemonitord. "Zo ver zijn we nog niet", zegt dhr. Doelman. Eerst de doelen/visies vaststellen en vervolgens kan een monitoringsysteem worden bedacht.

Regionaal

De stad Maastricht kan dus niet alles voor haar rekening nemen, daarom moet zij afspraken maken met haar burens. Deze afspraken gaan over groen, woningbouw, mobiliteit, natuur en landschap, milieu, economie et cetera. Samenwerking op een hogere schaal dan stedelijk (lokaal) niveau vindt plaats op netwerkniveau (Maastricht, Heerlen en Sittard-Geleen) en op Euregionaal niveau (Maastricht/Heerlen, Hasselt/Genk Aken en Luik (MHAL)). In Figuur 16 is het Euregionale concept

weergegeven. De opgave bij de ontwikkeling van het netwerk MHAL is de complementariteit van de steden en de samenhang tussen de steden te versterken. Samenwerking met Luik is redelijk belangrijk, zegt dhr. Doelman. Dit omdat Luik natuurlijk wel een grote aantrekkingskracht heeft op Maastricht (voorzieningenniveau). Een belangrijk project in deze samenwerking is het Drielandenpark (“Open ruimte zonder grenzen”). Dit beoogt het behoud van de kwaliteit van de open ruimte in de verstedelijkte omgeving van Maastricht – Hasselt – Aachen – Luik. Dit gebeurt door middel van:

- Een zorgvuldig ruimtelijk beleid én
- versterking van die thema’s die bijdragen aan de kwaliteit van het landelijk gebied.

Figuur 16: MHAL-concept

Bron: Provinciaal omgevingsplan Limburg.

Het gaat hierbij niet alleen om de ecologische, economische, landschappelijke en culturele kwaliteiten, maar ook om de onderlinge samenhang ertussen. Regionale samenwerking verloopt echter moeizaam, zegt dhr. Doelman. “Het is lastig om afspraken met dorpsgemeenten te maken, omdat zij ook willen bouwen. De provincie Limburg geeft aan dat dorpen in hun eigen behoefte mogen voorzien.” Toch moeten deze kleinere dorpen/steden niet vergeten dat Maastricht vanuit haar centrumpositie diensten en producten blijft verzorgen aan hun. Zij blijven dus wel afhankelijk van Maastricht; woonmilieu wordt beïnvloed.

Op netwerkniveau gaat het beter. Het stedelijk netwerk, ookwel Tripool Zuid-Limburg genoemd gaat in termen van stedelijkheid uit van de volgende doelstelling: “specialisatie en concentratie van functies en activiteiten op een beperkt aantal, bewust geselecteerde, locaties binnen het stedelijk netwerk.” Een bovenregionaal bedrijventerrein, zoals op de locatie Maastricht-Aachen-Airport, is zo’n voorbeeld. Voor kleinere lokale bedrijventerreinen zijn afspraken gemaakt, waarbij zorgvuldig met de grond moet worden omgegaan door bijvoorbeeld meerlaags bouwen, ondergronds of inpandig parkeren, hogere bebouwingsdichtheden en integraal gebiedsmanagement. Dit past binnen het provinciaal ruimtelijk beleid. Zij willen versnippering van bedrijvigheid tegengaan en kiezen daarom om concentratie en ontwikkeling van een beperkt aantal locaties. Dat wordt gedaan uit economisch oogpunt en om de aantasting van het buitengebied te beperken.

Binnen het netwerk zijn variëteiten wel van belang. Begrippen als herkenbaarheid, beleving en zichtbaarheid én overgang (tussen stad en omliggende landschap) spelen hierin een cruciale rol. Door kansen en kwaliteiten, zoals ‘het waardevolle groene hart’, Het Limburgse Heuvelland, te bundelen ontstaat een uiterst complete regio. Dit is het doel waarnaar Tripool streeft.

Toekomst

In de toekomst zal waarschijnlijk wel wisseling gaan plaatsvinden tussen steden in de verschillende verbanden met woningbouw, regionaal groen en dergelijke. Ookal werd in 1990 al aangegeven in de structuurvisie dat de stad Maastricht vrijwel is volgebouwd, is er volgens dhr. Doelman op dit moment nog voldoende ruimte voor de stad Maastricht om aan de behoefte te kunnen voldoen voor de functies wonen en werken. Ruimte op oude industrieterreinen (eerder aangegeven). Of daarna ook nog voldoende ruimte is? “Dat zien we over 15 jaar wel weer”, zegt dhr. Doelman.

Uitgangspunt in de ontwikkeling zal zijn: “Versterking van eigen potenties!” Het gaat om de ‘unique selling points’, de Bourgondische sfeer! Op deze manier wordt Maastricht aantrekkelijk op ruimtelijk-economisch vlak.

Bronnen naast interview:

- Gemeente Maastricht. (2003). *Belvédère Maastricht. Masterplan stedenbouw.*
- Gemeente Maastricht. (2005). *Economische speerpunten 2015.* (afd. Economische Zaken)
- Gemeente Maastricht. *Masterplan - Milieukwaliteit.* <http://www.belvedere-maastricht.nl/> (december 2005)
- Loonen, W. & Weling, J. (2005). *Stadsvisie 2030. Maastricht mosaïek.* Gemeente Maastricht.
- Gemeente Maastricht. (2005). *Vernieuwing met historisch besef. 40 Jaar stadsontwikkeling in Maastricht.* (Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken).
- www.maastricht.nl
- www.tripool.nl
- www.limburg.nl

Gemeente 's-Hertogenbosch

12-12-'05

Dhr. Van Aalst

De Gemeente Den Bosch gaat uit van een soort “contourenbeleid”. Rode contouren vormen de begrenzing van het stedelijk gebied, waarbinnen ruimte voor uitbreidingen ten behoeve van wonen, werken, recreëren en voorzieningen zich bevindt. De stad Den Bosch loopt tegen de natuurlijke grenzen van de groei. Het buitengebied wordt beschouwd als een groene mal waarbinnen de stad ligt ‘opgesloten’ en zo de rode contramal vormt. Tot 2020 zijn er nog twee mogelijke uitbreidingsgebieden. Echter deze gebieden moeten gaan dienen als carrousel, zodat doorstroming binnen de regio kan plaatsvinden. Dit is zeer belangrijk voor de stad, zegt dhr. Van Aalst. Dus als in één gebied gebouwd gaat worden, dient ergens anders in de stad weer ruimte vrij worden gemaakt. Op deze manier kan vernieuwing en uitbreiding qua woningen worden bewerkstelligd. (Variatie woontypologie!)

Veel collega's, niet alleen binnen de gemeente Den Bosch, gaan uit van consoliderende steden over ca. 15 jaar, zegt dhr. Van Aalst. Dus extra ruimte door middel van uitbreiding bij de steden zal niet nodig zijn. Ruimte valt te vinden in de stad, lokaal intensiveren, of op regionaal vlak, regionaal bedrijventerrein (samenwerking). Het accent van Den Bosch ligt op compact bouwen.

Het thema bereikbaarheid is een belangrijke begrenzing voor de groei van een stad, geeft dhr. Van Aalst aan. Als een stad niet voldoende bereikbaar is, gaan bedrijven of huishoudens zich daar niet vestigen. Hetzelfde geldt voor het voorzieningenniveau.

Historie stadsontwikkeling

Den Bosch is een vestingstad. Dhr. Van Aalst geeft aan dat de Bossche stadsuitbreidingen niet organisch gegroeid zijn, maar planmatige ontwikkeld. Deze uitbreidingsgebieden werden opgehoogd met zand en hadden een eigen watersysteem; “kleine stadspolders”. De zandwinplassen werden in de stedelijke structuur dan wel in het stedelijk uitloopgebied opgenomen. De Bossche stadsuitbreidingen kennen doorgaans een duidelijk onderscheid tussen woon- en werkgebieden. De werkgebieden werden geconcentreerd langs vaarwater, het spoor en de snelweg A2.

In de jaren '60 werden eerst de verspreide stadsuitbreidingen afgerond. Verder worden kleine uitbreidingen gerealiseerd bij de kernen van Empel, Engelen en Orthen. De suburbanisatie, vanouds gericht op Vught en Sint Michielsgestel, ging zich nu nadrukkelijker richten op Rosmalen.

De eerste grootschalige zelfstandig functionerende woonwijk ('tuinstad') van 's-Hertogenbosch met 6 à 7000 woningen werd vervolgens ontwikkeld. Deze westelijke stadsuitleg werd gebaseerd op de principes van de functionarissen en kreeg een duidelijke functiescheiding en een functionele verkeersstructuur als basis. Naast vele woningrijtjes werden goedkope hoge galerijflats gebouwd. Ruimtelijk kenmerkend voor deze uitbreiding waren de lange rechtstanden van wegen en waterlopen én de ruime opzet. De tijd van de efficiënte fabrieksmatige massawoningbouw had plaatsgevonden. Tegelijkertijd werd het bedrijventerrein De Rietvelden sterk uitgebreid in noordelijke richting. De Rietvelden zal uitgroeien tot het grootste bedrijventerrein van de stad.

In de jaren '70 werd gereageerd op de rigide aanpak van de modernistische stedenbouw en krijgen de alternatieve ideeën van vooraanstaande architecten voor een kleinschaliger aanpak de voorkeur. De nieuwe aanpak werd gebaseerd op de woning en de menselijke maat. Het volledig ophogen van het bouwterrein werd vervangen door een aanpak, waarbij inpassing van landschappelijke en cultuurhistorische elementen werd nagestreefd. Wijken gaan voor meer dan 50 % bestaan uit openbaar groen. In de loop van de jaren '70 werd een grootscheepse restauratie en vernieuwing van de binnenstad op gang gezet, gevolgd door stadsvernieuwing van vooroorlogse buurten. Deze stadsvernieuwingactiviteiten, 'bouwen voor de buurt', deden soms afbreuk aan de ruimtelijke eenheid van de wijken. Dit kwam omdat volkshuisvestingsaspecten voorop stonden.

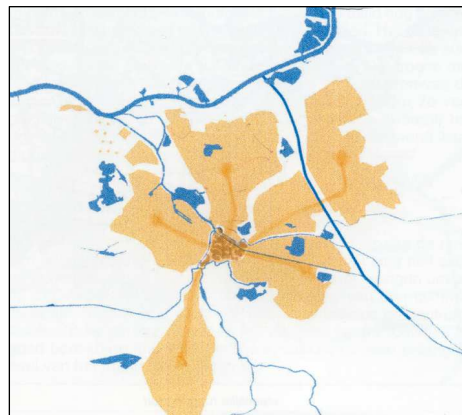
Na de 1980 verschuift het accent van huur- naar koopwoningen, en van stadsuitbreiding naar verdichting en stedelijke vernieuwing in de bestaande stad. Eentonige naoorlogse woonwijken krijgen nieuwe impulsen door meer variatie in woningtypen en architectuur. De stedelijke economie gaat zich nadrukkelijk richten op het stadscentrum en op zichtlocaties langs de snelweg A2. Herstel van traditionele stedenbouwkundige waarden, zoals duidelijk begrensde straten en pleinen en halfopen bouwblokken met vóór- en achterkanten werden in ere hersteld.

De laatste twee uitbreidingen zijn de “Haverleij” en de “Groote Wielen”. De Haverleij vormt een eigentijds suburbaan woonmilieu en vormt een alternatief op de ongebreidelde eenvormige dorpsuitbreidingen in het Brabants buitengebied. De Groote Wielen is een rechthoekige wijk, gestructureerd door woonbuurten langs een langgerekte centrale plas. De afzonderlijke woonbuurtjes worden herkenbaar door een eigen ontwerpsthema. Bijzonder is ook dat de wijk een 'watermachine' krijgt. Hierdoor kan vervuild water in de wijk zelf op natuurlijke wijze, door rietvelden, worden gereinigd.

Ruimtelijk

Voor Den Bosch spelen de ontwikkelingen van agrarisch grondgebruik en waterberging een belangrijke rol. Den Bosch ligt in een overgangsgebied tussen het hoge ardenneplateau en het lage dal van de rivieren. Dit betekent dat de stad met veel waterlopen te maken heeft; ook in de ondergrond (kwel). Dit levert problemen, maar juist ook opportuniteiten. Water kan de kwaliteit van de leefomgeving verbeteren.

Den Bosch heeft ruimtelijk een vleugelstructuur, 5

Figuur 17: Stedelijke vleugels (met Vught)
Bron: Gemeente 's-Hertogenbosch (2003)

vleugels (zie Figuur 17). De verschillende stadsdelen worden gescheiden door blauwe, zoals de riviertjes Dommel, Aa en Dieze, in combinatie met groene gebieden. Hierdoor is de groene en blauwe structuur ver in de stad terug te vinden. Het stadscentrum is decentraal gelegen. Een bijzonderheid daarbij is dat een groot groengebied (waardevol) aan de stadscentrum is gelegen net buiten de stadsmuren, te weten het Bossche Broek. Dit is een drassig open graslandgebied van 116 hectare langs de benedenloop van de Dommel, dat verschillende landschapstypen bezit. Deze polder vormt een restant van de oude inundatiekommen rond de stad. Het gemeentebestuur is er van overtuigd dat het gebied eeuwig open moet blijven. Het gebied geeft immers kwaliteit, uitstraling, aan de binnenstad. Voor de bezoeker, maar ook voor de inwoner, is dit zeer belangrijk, zegt dhr. Van Aalst. "Dit bleek ook uit een recente enquête."

"Het Bossche Broek mag nooit of te nimmer bebouwd worden. Dat vindt, op een enkeling na, iedereen die reageerde op de enquête over de vestingwerken op initiatief van het Bosch Architectuur Initiatief (BAI)." (Artikel uit Brabants Dagblad, Woensdag 26 oktober 2005)

Op dit moment is het een groot voordeel dat dit gebied open is gebleven. Het gebied zou nu eventueel ook kunnen dienen voor de functie waterberging. Daarnaast zijn er veel groene plaatsen in de stad te vinden, die te danken zijn aan het rijke kloosterleven. De kloostertuinen vormen de groene oases in de stad.

De groene zones (groene mal) om de stad en het rivierengebied mogen niet verstedelijkt raken. Al deze (groene) waardevolle gebieden worden beschermd door juist de bevolking kennis te laten nemen van de kwaliteiten van de betreffende gebieden. Draagvlak bij de bevolking is de belangrijkste voorwaarde voor een geslaagde groene, cultuurhistorische, openbare ruimte. "Kwaliteitsverhaal!" Dit wordt bewerkstelligd door middel van een communicatie- en inspraaktrajecten bij projecten, maar ook door het bouwen van 'wachters om het gebied'. Woningen om de groene/blauwe gebieden zorgt voor bescherming, omdat deze bewoners kennisnemen van de kwaliteiten. Voor bedrijven geldt dit niet, zegt dhr. Van Aalst. Daarnaast wordt draagvlak ook vergroot door educatie, communicatie en publicatie over de kernkwaliteiten. Als laatste speelt het toekennen van eigentijdse functies, waarbij mensen iets met het gebied kunnen doen, ook een belangrijke rol, bijvoorbeeld het aanbrengen van fiets- en wandelroutes. Dit geeft economisch ook een impuls. Door het besef van de bevolking, die door deze verschillende maatregelen worden genomen, zal de kans klein zijn dat ooit in deze gebieden zal worden gebouwd.

Verdichting speelt in Den Bosch al een tijd mee. Deze stad is buiten de vier grootste steden één van de dichtbebouwde steden van Nederland. Intensivering vindt plaats bij de assen, centraal in de vleugels van de stad, én op de knooppunten en uitvalspunten van de stad. De assen hebben als doel de verschillende kernen snel te verbinden met de binnenstad, door middel van een sterk OV-systeem. Dit bevordert ook verdichting en functiemenging langs deze assen. Dus verdichting vindt niet alleen op de stationslocatie of andere stadskernen plaats. Er is sprake van een omgekeerde beweging, zegt dhr. Van Aalst. In plaats dat de stad naar buiten groeit, groeit Den Bosch naar binnen. Hoe meer naar binnen, hoe intensiever de bebouwing! Het buitengebied wordt naar binnen getrokken, net als de groene en blauwe structuren (kwaliteiten).

Dhr. Van Aalst geeft aan dat Den Bosch op ruimtelijke vlak in het verleden voorop liepen ten opzichte van andere steden en dat is nu nog. Een voorbeeld noemt hij de bedrijventerreinen. Den Bosch heeft door haar segmenteringsbeleid het minste hectare aan bedrijventerreinen uitgegeven. Dit segmenteringsbeleid betekent dat als een bepaalde plek gereserveerd is voor kantoren, dat alleen daar kantoren zich mogen vestigen en niet op andere locaties binnen of buiten de stad. Deze constatering is, volgens dhr. Van Aalst, vooral beïnvloed door omschakeling van een meer productie- en distributiegeoriënteerde economie naar een kennis en diensteneconomie. Hierbij heeft de stad kunnen profiteren van de gunstige ligging, aantrekkelijk centrum en hoofdstadstatus. De bouw van kantoren en kantoorachtige bedrijven zorgden de afgelopen jaren voor een verhoudingsgewijs grotere groei van

de werkgelegenheid dan in de andere grote Brabantse steden terwijl Den Bosch van deze steden het minst uitgaven aan nieuwe hectare voor bedrijventerrein.

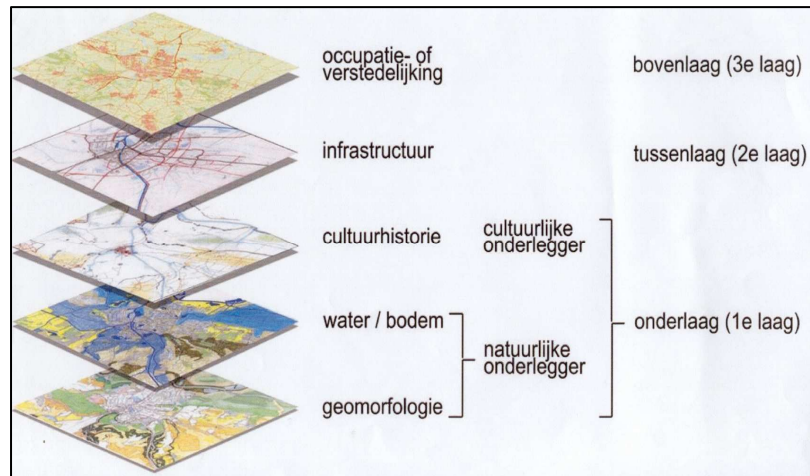
Verdichting is nog steeds mogelijk door wegvallen of verplaatsing van functies. Bijvoorbeeld verplaatsing van ruimtevreterende bedrijven of van bedrijven met een hoge milieuklasse naar het regionale bedrijventerrein. Dit komt ook terug in de ontwikkelingsvisie van het Stadscentrum. Daarin is een afwegingskader opgesteld welke centrumfuncties wel of niet in de binnenstad worden ondergebracht. Deze voorwaarden voor centrumfuncties zijn:

- die bijdragen aan de gewenste vestigingsklimaat en
- die zodanig van aard, omvang en schaal zijn, dat zij in de oude stad passen.

Maar ook de hoge woningprijzen in Den Bosch zorgen dat intensivering mogelijk is. Door de vertraging in de stadsuitleg ontstond er een tekort op de woningmarkt. Daarbij werd tegelijkertijd de stad met omgeving als aantrekkelijk gezien en lag de stad bovendien gunstig gelegen voor tweeverdieners. Hierdoor ontstond meer druk om in de stad te intensiveren hetgeen tot nieuwe vormen van hoogstedelijk wonen (Paleiskwartier) heeft geleid. Bij intensivering behoort ook hoogbouw. Dhr. Van Aalst geeft aan dat hoogbouw selectief moet worden toegepast zeker bij gebouwen hoger dan 60 meter.

Benadering Den Bosch

Om de kwaliteit van de ruimtelijke ontwikkeling te waarborgen en te verbeteren, op een duurzame manier, heeft het rijk een instrument aangeboden, genaamd de lagenbenadering. Deze heeft de gemeente Den Bosch verder uitgewerkt (zie figuur hiernaast). Dhr. Van Aalst geeft aan dat de tussenlaag niet alleen bestaat uit de fysieke infrastructuur, maar ook uit de ecologische verbindingen (de groene en blauwe structuur) en de ICT. Door deze manier van kijken kunnen zachte functies, zoals natuur, landschap en cultuurhistorie, worden gecombineerd en geprofileerd aan de harde functies (rood voor groen). Het gebruik van dit instrument door de gemeente Den Bosch bij het maken van ruimtelijke plannen zorgt ervoor dat de ruimtelijk-economische structuur wordt versterkt. Ruimtelijke visies moeten als richtinggevend worden gezien in de ontwikkelingsplanologie.

Figuur 18: Lagenbenadering volgens de Gemeente Den Bosch

RESV

Onder RESV verstaat dhr. Van Aalst: het vinden van een goede balans tussen natuurlijke, culturele, sociale, technologische, economische en infrastructurele stromen, waarbij het gaat om samenhang en herkenbaarheid! "Dit geldt ook op regionaal vlak tussen de steden." Samenhang wordt bewerkstelligd door barrières in de stad weg te nemen. De groenblauwe structuur moet de barrières tussen stadsdelen verminderen of wegnemen die door de infrastructuur worden gevormd. Doortrekken van de groene en blauwe structuren in de stad valt hier ook onder; ecologische verbindingen tussen verschillende groene gebieden (zie Figuur 19). Het gaat om een balans tussen rood en groen, die behaald wordt door stad en land met elkaar te verweven. Daarnaast zorgt het doortrekken van groen in de stad dat de natuur op loopafstand ligt en blijft.

Structurele veranderingen (versterkingen) spelen zich op lange termijn af. Dit maakt de meetbaarheid moeilijker. Monitoring vindt plaats door middel van het bekijken van de behoeften. Het

Ruimtelijke kwaliteit is zeer belangrijk, omdat het een belangrijk vestigingsfactor is voor bedrijven en huishoudens en een bijdrage levert aan de kwaliteit van het bestaan. “Tegenwoordig trek je bedrijven aan door een goed woon- en leefklimaat voor de werknemers aan te bieden”, zegt dhr. Van Aalst. Dit doet de gemeente Den Bosch door vele verschillende woonmilieus aan te bieden; gedifferentieerd woningaanbod.

In deze regionale samenwerking (netwerkniveau) vindt overleg plaats over woningbouw, bedrijventerreinen, maar ook over groen, water en dergelijke. “Wij gaan uit van een regionale woningmarkt en verzorgingsgebied.” Het doel is een complete regio te vormen. Ook op dit niveau

wordt gebruik gemaakt van de netwerkbenadering. Vanuit dit oogpunt is in het verleden een belangrijk initiatief genomen door de Provincie Noord Brabant in samenwerking met Brabants Landschap, Staatsbosbeheer en Vereniging Natuurmonumenten om een groenproject te starten; 'Het Groene Woud'. Dit ambitieuze project ligt midden in het hart van de stedendriehoek Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Tilburg,. Het gebied heeft een omvang van 7500 hectare, bestaande uit bossen, moerassen, hei en agrarisch cultuurlandschap. Het Groene Woud verbindt omliggende gebieden aan de natuur. Met de ontwikkeling van 'Het Groene Woud' willen de partners onder andere voorkomen dat het gebied tussen de drie grote steden dicht groeit. Door natuurontwikkeling in combinatie van duurzame landbouw en groene recreatie in een waardevol cultuurhistorisch landschap wordt een bijzonder (inter)nationaal resultaat geleverd. Het gebied biedt mensen de mogelijkheid om naast het drukke stadsleven maximaal te genieten van een uniek natuurlandschap. Daarnaast zorgt dit gebied voor behoud van het contrast tussen stad en land en ruimte voor recreatie én voor de optimale balans tussen wonen, werken en leven. Het Groene Woud is in 2004 als nationaal landschap aangewezen.

Door middel van geld van rendabele projecten opzij te schuiven kunnen projecten voor behoud van groen en water worden gefinancierd. Hiervoor is een regionaal gemeenschappelijk grondbedrijf opgezet. Ook bescherming van dit gebied slaat terug op de mensen laten kennismaken van de kwaliteiten van het gebied. Daarnaast zijn groene en blauwe structuren in het streekplan en in de bestemmingsplannen vastgelegd. Deze bestemmingsplannen zijn in de laatste jaren veel aangepast om (groene) waardevolle gebieden te kunnen behouden. Dit is dus een kader, dus hard feit! Naast het realiseren van een groene mal om de steden is er ook in netwerkverband een regionaal bedrijventerrein, gelegen op het grondgebied Asten, ontwikkeld. Hiermee wordt versterking van het Brabantse buitengebied tegengegaan, omdat alleen vestiging van bedrijven toegestaan wordt die daar qua aard, schaal en functie passend zijn in en bij de steden.

Het verplaatsen van woningbouw en bedrijven naar elders op het regionale niveau heeft natuurlijk economische gevolgen voor de stad Den Bosch. Maar dit valt reuze mee! Dhr. Van Aalst zegt dat steden op hogere schaal moeten gaan kijken en niet alleen naar hun eigen stad. "De regio maakt de stad en de stad maakt de regio." Dus als de regio economisch goed gaat, dan gaat het met de stad ook economisch goed.

Toekomst

Dhr. Van Aalst herhaalt nogmaals dat we met te maken krijgen met consoliderende steden. Zonodig worden alternatieven, nieuwe ideeën vanzelf aangedragen door de markt. Daarom is het belangrijk om in je ruimtelijke visie alleen richting te geven en veel vrijheid te bewaren voor private partijen. Alleen op die manier komt creativiteit tot uitdrukking, zegt dhr. Van Aalst.

Bronnen naast interview:

- Gemeente 's-Hertogenbosch. (z.j.). *Stad in het groen, groen in de stad*. (Afd. Beheer en Openbare Ruimte). Intern.
- Gemeente 's-Hertogenbosch. (2003). *Ruimtelijke structuurvisie. Stad tussen stromen*.
- Gemeente 's-Hertogenbosch. (z.j.). *'s-Hertogenbosch, dynamische netwerkstad*. (Afd. Economische Zaken). Intern.
- Gemeente 's-Hertogenbosch. (z.j.). *Ontwikkelingsvisie Stadscentrum*. (Afd. Strategisch Beleidsontwikkeling). Intern.
- BrabantStad. (2004). *Programma BrabantStad 2004-2008*. Den Bosch: Programmabureau BrabantStad.
- www.denbosch.nl
- www.brabantstad.nl
- www.brabant.nl